

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 625

Title Ninsukta vaithi

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 625 Subject : Philology

Title : Nirukta vritti

Author : — Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10.9" by 4.5" Extent : 40 to 73 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Begins and Ends abruptly.

३ ता

५ ते

सद्रविणोद्देवो^३ न्यस्मेद्रविणानिदहति^२ति एतदाशास्महे^२अत्रिधिमध्याहृत्यसमाप्यते। यमाद्रुतेसइतियन्नेहोः परस्पर
पेक्षत्वात्^२अथवेवमन्यपानिराकांक्षतयापरिसमाप्यते॥ इविणसस्तस्मात्पिबत्वितिद्रविणो^२इत्यतः प्रथमेकवचनाद्वि
परिणदेव इविणसइत्यस्यपंचम्येकवचनत्वेनसोमाजिधानूत्वेसामर्ष्यमुन्नापिपिबत्वित्याख्यातमध्याहृत्यात्रैवसमाप
याचकारनाप्यकारः॥ एवमप्यस्त्रिसामर्ष्यमिदमप्यद्वर्तनार्थतत्कथमिति। यंद्रविणोदसंदेवंअधरेषुयज्ञेषुयजतिषु
ग्रावहस्तासकृत्विज्जलतेसदेवो^२इविणोद्देवो^२इविणसोस्मात्सोमाद्रविणसज्जरादायस्वमंशोपिबत्वित्येतदाशास्म
हे॥ तत्कोद्रविणोद्देवो^२इत्येवमादिविचारः। तत्रताविदिद्रइतिक्रोष्टुकिं^२एवंआचार्योमन्यते॥ केनहेतुनासबलधनयो
रतिशयेन^२॥ तितस्यचसर्वाबलकृतिरेनिधानविग्रहेहिबलद्रविणमित्कं॥ बलकृतिश्चेद्रस्यसर्वातस्मादिद्रः^२ओज
सोजातःबलज्जातइ^२॥ ओजसोजातमुतमन्यएनमिति। चाहमंत्रद्वयंअधिपतित्वत्तएवोस्यबलेनाजिसंबंधः^२वा
नस्माद्युक्तयत्तस्यदातास्यात्कथमिति^२यतोमंत्रएवनिर्वर्तयते॥ अथादियायेति॥ शुद्धइतियदावदुत्पन्नानवतोमेधाद
यंइंद्रआगच्छतीति। तत्रसंनिधानमस्यप्रतीत्यतत्रावदहनतप्यामन्येकथंतर्हि^२जसोजातंबलराशेःकुतश्चिदुतिमह
तोजातमहमेनेमन्ययथा^२मतिबलवान्त्वसुते। अपिवा^२मयोःक्रोधाद्वा^२नेर्वाअयमियाययतोहर्म्येषुतेस्योतिष्ठतिउदे
काहस्ताधिकारयुक्तेषुमेधबद्धकर्मसुअथवाकिंजानीमः॥ कुतोप्ययमेश्वर्याज्जातइतियतो^२ज्जमः॥ यतोयमिंद्रःप्रज
तेइति। इद्रएवास्वजन्मनस्तत्त्वंवेदनेकाग्रोहास्यतीत्यनिश्चायः॥ अथाप्ययमपरोहेतुरिद्रस्यद्रविणोदस्त्वे॥ अग्निं

80

प्राधान्य
जा ५

शबिलेदसमाहमंत्रद्वयसमंत्रोभयः॥केचिद्विष्णोदाःपिबन्तुद्रविणोदसइत्येतमेवमन्यते॥यस्यापत्यंद्रविणो
दसोऽग्निःसएवद्रविणोदाइतिकस्यचपुनरर्थोमेग्निरपत्यमितिअतआह॥एषपुनरग्निरेतस्मान्जायतेइत्याहुःकुतएतत्तरे
इहिनिगमेत्यते॥योऽश्मनोमंतरग्निंजज्ञानेति॥योहत्वाहिः॥ततोयेहनिदन्नात्रस्पनिष्तेवत्येविनियोगः॥७८॥समदो
जवातिरेंद्ररूपमास्थितोसुरैर्हन्त्यमानाःकिमाहयनाहमिंद्रइतिकस्तर्हिइंद्रःयोहत्वाहिमेधंअरिणाअक्षसिंधूत्रस्य
नाआकात्रानदारेलाचइलाचेत्यवमाधाःयश्चागाअपःउदाजन्तुःउदगमयत्॥अपधोअपधानेनउद्धाटनेनबलस्यमे
धस्यशिराणांछिद्राणांयश्चाश्मनोरशानवत्योर्धावाष्टपिब्योरंतर्मध्येअग्निंजज्ञानंजनयतिथस्यसमस्तसंग्राहमेधुरा
रूपांसंयुक्तसंछेत्ताहेअसुरजनाःसंक्षोनाहमिंद्रइति॥अथाप्ययमपरोहेतुरिंद्रस्यद्रविणोदस्त्वैकतमइति॥कुरुधा
जेषुद्रविणोदसाःप्रवाहामवन्ति॥कृतवोयेर्मुत्रैरिज्यंतेतेजवंत्युयाजाः॥तेषुक्रतुयाजेषुद्रविणोदसाःद्रविणोदःश
युक्ताःप्रवाहानवन्ति॥ततःकिंतेषाम्क्रतुयाजोनीयत्वात्रयेनतेरूपयतेतस्यैषपानमितिमंत्रसमारब्धाभवति॥नघया॥
अपाहोत्रा॥६॥सः॥तथा॥होतायकृद्देवद्रविणोदामपाहोत्रादुपातोत्रादुपान्तेष्ट्रात्तुर्यपात्रममक्तममर्त्यमिंद्रपानेदेवोद्रवि
णोदाद्रविणोदसःस्वयमाययात्स्वयमजिगृयास्वयमजिगृन्तयात्रौत्रयक्रतुजिःसोमस्यपिबन्तुवाकयजेति॥होता
यकृद्देवद्रविणोदमित्यल्लावाकैरुस्यसंघोषोमैत्रावरुणोजुवातिअधर्युणाक्रतुजिःप्रेष्येतिप्रेषितःहोतायकृतयजुर्लोकमि
तिदेवद्रविणोदसंतचपुनर्द्रविणोदादेवःपूर्वमपात्वातवान्नसोमहोत्रात्संप्रदात्तवदमन्तइत्यमन्॥उत्तविनेहमसंप्रसन्न

नार

देवेभ्यः अहोरात्रं पवित्रे
एषा गृह्ये वा २

अपाद्यपोत्रासंप्रदानात् अपाद्यनेष्टासंप्रदानात् । १

[illegible]

11

४१

मध्यमस्य कर्मण्येनैरसानुप्रदानादि अस्तो व्यनैव तदुभयमस्ति ॥ किंतु ह्यग्नेये धेवस्तु पुत्रा विणोदसाः ॥ प्रवादविशेषण
तेनाग्नेरेव न वंति ॥ अग्निकर्मण्येनैरसानुप्रदानादि अस्तो व्यनैव तदुभयमस्ति ॥ किंतु ह्यग्नेये धेवस्तु पुत्रा विणोदसाः ॥ प्रवादविशेषण
देवा अग्निधारयन्तु विणोदामित्यपि निगमो न वति ॥ अप्यथ मध्यमेव हव इत्यपि शब्दः सप्रलप्येति ॥ कुसस्य यमार्थः ॥ पितृय
ज्ञस्त्विष्टं कृतं करोनुवाक्या ॥ यो अग्नेरपां मित्रं न दुत्यतियोगात् ॥ धिषणा धिषणाय ॥ श्रवानः साधनं साधयिता तदधि देवता
योगात्तं पंच देवा अग्निधारयन्तु धृतवंतः ॥ श्वेदं विणोदां विणोदां हविषां देवेभ्यो दातारं वोढारं सो अग्निः प्रलयायैत्यथ
माने पुराण इव सहसा बलेन जायमानः ॥ जन्यमानः सद्योजातमात्रः सन्काव्यानि पितृदेवतानि हवीं धिबलधनबडि
तिसत्यनामयथा अविद्येन न्यायेन धारयितव्यानि दापयितव्यानि वापितव्यास्तपेव सद्योजातोपि धारयति सवा
ददाति वा विष्वा विष्वा नि सर्वा एव मे तस्मिन् अधिकारो यं धारयन्तु धृतवंतो देवाः सोस्माकमिदं नाम करोत्विति ॥
आग्निषेकवाक्यता अयमेवाग्निर्द्विणोद इति स्थितः यज्ञः स पुनरयं परपक्षहेतु निराकृत्येष्टु अनवस्थित एव ॥
प्रतस्त निराकरणाय यथो एतदित्येवमाध्यते ॥ यत्पुनरेतदुक्तं सबलधनयोर्दातृ तम इति ॥ अकारणमेतदिदं स्प
द्विणोदस्त्वे ॥ कस्माच्च स्मात्सर्वा सुदेवतास्त्वेष्वर्थं विधत्ते ॥ अतैरेवार्था सर्वा एव बलधनयोर्दात्रो न वंति ॥ तस्माद
वैशेषिकमेतदिदं स्पकारणं द्विणोदस्त्वे ॥ यथो एतदोजस्यो जातमिति यदप्युक्तं बलकृतिमधिकृत्य पुनरोजात
मुतमन्य एनमिति ॥ तदप्येवैवैशेषिकमिदं स्प ॥ कस्माच्च स्मादयमप्यग्निरोजस्य बलेन मध्यमानो जायते तस्मा

घ १

इन्द्रः २

५ धाय्या

देनमग्निमाहमंत्रदक ॥ किमाह ॥ सहस्रस्य पुत्रं सहस्रः सन्तु सहसोयुक्तं ॥ ७ इन्द्रः सर्पिरासुतिरित्येवमादयः शेषाः ॥ इन्द्रः स
र्पिरासुतिरिति ग्यसमदस्यार्थं गायत्रा आग्नेया ॥ अग्नेविनियोगः सुमिदाधाने इन्द्रः ॥ इमान् सर्पिरासुतिश्च सर्पिरा
सवोयस्ये सर्पिर्वा दकमास्ततय आकृतिद्वारेण प्रलप्य पुराणे होता वरेण्यः वरणीयः सहस्रः बलस्य यः पुत्रः यः अकृतः
महान् चित्रो वास इदं नामास्माकं करोत्वित्याशां गतमारवातमध्याहृत्य समाप्यते त्वं ह यद्यविध्येति विरूपस्यार्थः ॥ आग्ने
या गायत्रा ॥ सामीधेनी धाग्नेयेनाधकाय कर्मण्यो ज्ञा ॥ हेयविध्ययुवतमसहसो बलस्य सन्तो पुत्रयधस्मादाकृतं अग्नि
कृतं कृतावा उदकवान् यज्ञवान्वायजित्युः ॥ यज्ञस्य दादोनुवः न वसि ॥ तस्मान्त्वावयमपि नुक्नुमः ॥ सत्त्वमस्माकमप्येवं न वेत्स
तदाशास्महे ॥ अग्नेवाजस्य गामत इति ॥ उदिकृगोतमस्यार्थः ॥ आग्नेया ॥ ईष्टे कायधाने अग्नेविनियोगः ॥ हेनगवन्नु अ
ग्नेसहसोयहो ॥ बलस्य पुत्रजातवदः ॥ यदेतदोजान्तगोमलगो जिस्तद्वलतस्य त्वमस्येशानः ॥ ईश्वरः यतो ज्ञमः ॥ अस्म
स्मा सुधेहि स्थापय अनायायिकुरुधेतत्तमहि अवा मरुदेतद्वरोगवादात्पेतदाशास्महे ॥ यथो एतद्वरुसंस्तु नरेत
दुक्तं अग्निर्द्विणोदसमाहेति ॥ नेदमनेन निप्रयेतो दयं द्विणोदसो जायते ॥ किंतु हिं कृत्विजो वरतस्मिन् द्विणोद
सत्वेनेरुच्यंते ॥ ते पुनः कस्माच्च विषोदातारो देवानां हि हविर्द्विणोदसो जायते ॥ किंतु ह्येनं जनयं
ति ॥ निगमोपि हि न वतिकृत्विजामयमग्निः पुत्र इति ॥ तद्यथा ॥ कृषाणां पुत्रो अधिराज एव इति ॥ अग्नावपि अग्निश्चरति
अविष्ट इति ॥ अनेन निर्मथ्याग्निरनिहूयते ॥ एषो धिराजा धी किं दक्षिणं गतावाहवनी यं अग्निः निर्मथ्यः अविष्टश्चर

स्मर

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट कृषीणां पुत्रो अधिराज एव ॥ तस्मै विधेमरुविषा वृतेन मा देवानां सुयुषामनामधेयं ॥ २

येदग्धु माग
हंति६

तिज्वलनरुषाणां विजापुत्रस्तेर्मथितः तस्मै विधेयं मत्परिचरामहे वयमेनेनाज्येन हविषा किमिति मा देवानां सुपाम
मनागधेयमिति प्राक्षते दनिहोमाख्यं भागधेयं कवेणाग्निं जुहोतीति शारुतो स्याग्मारवस्य देवस्य मा पूषुपाममालो लु
पामेत्यतो विधेयं अथवास्मा अग्नये हविर्दधः विधतिर्दानकर्मोपि नवति ॥ यत्पुनरेतदुक्तं कुरुयाजेषु प्राविणो दसाः प्रवादा
नवतितेषां पुनः पात्रस्य रूपा नमिति समाख्या नवति ॥ त्वेतदुपकारणं कस्माधस्मा इति मात्रं नवति मतङ्गतः संवादा दुर्बला
हिसमाख्यायतः अस्माभ्यर्प्य कृतश्चिज्जुणा वीनुवाद्यथा वायस्यानाति सेर्वेषां सोमपात्राणां नाना देवतानामपि सतां ॥
यथो एतस्योमपानेनेनं सौताति ॥ इदमप्यकारणं कस्माधस्मा इति न्नप्येतदुपपद्यते सोमपानं कथमिति सोमं पिवमं
दसानो गणश्चिजिरिति ॥ इदमप्यकारणं अग्नेमरुद्भिः शुनयद्भिः ॥ हेनगवन् नग्ने वेद्यानुरत्ने मे निर्मरुद्भिर्मितरो विजि
र्विर्भिः शुनयद्भिर्नवंतं रुक्मोरसहर्तुनिः गणश्चिजिः ॥ गणशो नवंतमाश्रयद्भिः पावके निः पावपित्ति निः विभ्वमिन्वे निः
सर्वमिदमागच्छद्भिः यद्दग्धुं आपुनिरयनशालैः प्रादिवाचिरंतनैः केलुना प्रक्षया कर्मणा वा सज्जः संयुक्ते मंदसानो मोद
मानः सोमं पिवेत्येतदाशास्महे ॥ अविधो न्नमरुतः कृत्विजो वामरुतः अथवा हनुदाहरणमेवैधमं त्रोग्नेः सोमपानेन स्यादित
रेर्मरुद्भिः संबधात् ॥ यथो एतत्तद्विणोदाः पिवतु प्राविणो दस इत्यस्यैव तद्वति ॥ यत्पुनरेतदुक्तं कुरुयाजेषु प्राविणो
दसाः प्रवादानवतितेषां पुनः पात्रस्य रूपा नमिति ॥ समाख्या नवति ॥ त्वेतदुपकारणं कस्माधस्मा इति मात्रं नवति

दाः पिवतु प्राविणो दस इत्यस्यैव तद्वति ॥ अग्नेरपि सोमनागित्यादुल्लयजैषु ॥ नवति हितेषु वनस्पते द्रविणे
दः पिवतु रुद्रि रिति प्रादसानाधिकरणे सोमपानार्थे संबोधने द्रविणो दसो विशेषणं विशेष्यं नावसामर्थ्यान्ना
न्यो वनस्पते द्रविणो दाः वनस्पतिश्चापुनरसंज्ञायामग्निः वहो देवत्रादिधिषो हं वा वि ति हविर्न कर्मसंयोगास्त्रिहृल
दिकारकते अवनस्पतेस्तस्मादग्निर्द्रविणो दाः नृः ॥ यत्पुनरेतदुक्तं इदं सौमः संक्रियते तस्मादिदं एवात्यकेवलः पा
तानान्य इति ॥ नैतदेव सोमो ह्यन्यस्य देवतायेमाथतः अन्यस्य संक्रियते ॥ न्याय्यश्रुत्वा ह्येतद्वचनं च ॥ तद्यथा ॥ अजितं देवमि
तिसा वित्रा अस्माभ्यर्प्य तं अश्रुत्वा इति इन्द्राय संक्रियते पुनरपि चाप्यथैते ॥ इन्द्राय निमाति प्रादत्येवमादिस्तिर्नाना मी६
देवता श्रुत्वा ह्येतच्च मित्रावरुणा ध्यायः तथा च ह्येतदेवं विधिवत् प्रादिविज्रा सोमं तत्र गतिस्तत्रैव सत्यरास्यं कुरुयात्रयत्र
सोमस्तत्र तत्रैव पातति ॥ संयुक्ते चाग्निरिद्रेण सह प्रत्यस्तु मेन्द्राग्ने अहे इन्द्राग्ना आगतमित्यत्रा भवति चाग्न्यर्थमपि
एष्य गृह्णं यजुषा ॥ सोमस्याग्नेयत्वात् रायस्यो धायत्वेति तस्मादग्निरपि सोमस्य पाता स्याधये हन्तुया जेषु ॥ मेधं तु
तव क्रय इति ॥ गृह्णं यजुषा ॥ अगस्त्यो कृतव्या ॥ त्रिमिदास्त्रे हेन ॥ तस्य लोदि मेधं तु इति नवति हेनगवन् वनस्पते द्रविणो दः स्त्रि
धं त्वेतदुपपद्यते तव वक्रयो वोढारो अश्वं यजिरी यसेयं नित्यं गच्छसि अरिष्येष्वप्यनू अहिं स्पमानः केन विदधि सत्वे मे
त्रिरश्वरागत्यास्मधत्तं ॥ बालयस्व ददमात्मानं कुरु धसोम मस्मत्तं पातुं कथं वेन पिवं आहूय आमिश्च मिश्री हित्यां शु
न्यां स हि पानपानो स्वजावो यद्गुल्यामथ नैधं ह्यश्वं त्रणा धर्षयितः ॥ अजिगृह्या अघम्यते तोने इराया द्विष्टा सोमं

४३

वेति।

४ प्री ७

नेष्टावषट् कृतं पिबतु निःकालैः सहेत्येतद्महे॥ धिष्टो धिषण्यः धिषणावाकृतदर्थमसौ साधेत तस्य पश्चादुपविष्टो होता
 शंसति धिषण्यकस्माद्धिषेता दधात्यर्थवर्तमानस्य साहिवागर्थधारयति शब्दार्थयोः संबंधं नित्यत्वात्। अथवा धासादिनातिवाधा
 सानिनातिवाधाः प्रज्ञाकर्मवासितस्यासादितिसनोति वासं जनेत्येवातयोः सादितिसनोति वातनिमित्तदेव धाशब्दात् सर्वप
 रंसदेः सनोति वेति तत्र परं धिषण्यत्रादस्य विकल्पेन॥ नैवेत्यत इत्येनमाह विष्णो दसं तस्मादग्निरित्यग्निप्रायः॥ अथ क
 थमग्निर्वनस्पतिः एष हिविनानां पातावापालयिता वा हि शब्दो हेत्वर्थः॥ यस्मादेव नानां वक्ष्यानां अंतर्गतोपि समर्थोपि
 रग्धुनतानि रूतितस्मादयं तेषां पातारहितापालयिता केवलं धात्वन्त्यत्वं स एवार्थः॥ अथ कथं वनं कस्माद्वनोतेः संनजनार्थस्य
 तद्विशर्वादिप्रयोजनार्थं सेवते पिबतु निःकालैः सहेति वाक्यशेषः॥ एवमयमग्निर्देविष्णो दाः सूक्तनागधविभक्तिः निपात
 मेवैतन्मध्यमं ज्योतिरुन्नमं च॥ ज्योतिः रतेन नाम धेयेन जेजेते इति एष देवतापदविचारः स्यायः सर्वत्र देवतापदविचारार्थो
 यथा संनवमुपाधेयः प्रज्ञाविद्वेद्येति व्यस्येति॥ श्री॥ त्रयोदशोऽध्यायस्य प्रथमोऽध्यायः॥ आद्यातिः आप्रियः॥ आप्रि
 य इध्मादाभिनिर्वक्तव्यानि धुनरसनि प्रैषिके आश्रिते पाठक्रमनियमादिवहितक्रमगतीति देवतापदसमाम्नायेपि
 पिगृह्यमाणत्वात् पाठक्रमप्रयोजनस्य विवक्षितक्रमोपेवं तत्रैतद्वति॥ इमान्यप्यग्निजाते वेदे वेदान्नरप्रज्ञतानि किं वि
 वक्षितक्रमोपेतयुगपदनिधानासंनवादर्थात् एषां क्रम इति तत्र विवक्षितक्रमगतीति केचित्कथमिति॥ इह तावत्स्या
 नानि क्रतुर्वस्वरिति पाठानुसरेण नियतानीति तस्य निनामप्यग्राहना स एव क्रमो गृह्यते स गृह्यमाणान्याह्वय उक्त्वा

तानि ४

४३

प्र३

१ न

आणवत्तयो

२६

१०

लुमिति। अपि च सति क्रमप्रयोजनेऽग्निः दृष्टिवास्यानो यस्मादतस्तत्प्रथमं वाख्यास्यामः इति हेतुवचनमुपपद्यते उत्र तत्र
 चतासामिधमः प्रथमागामी नवततितित्यामश्चः प्रथमागामी नवततितित्यामश्चः प्रथमागामी नवततितितत्रतत्रप्रथमा
 गामी नवततितिवचनं यथा प्रधानमभिधानं पूर्वसमाम्नातमित्यस्यायस्योपदेशनार्थमिति॥ लक्ष्यते॥ इतरथा ह्यविव
 क्षितक्रमेषु प्रथममागामी वचनमल्लेखेव यत्किंचित्पदमुपादध्यान्नेतत्पि धिष्याने सर्वत्रक्रमप्रयोजनमुच्यते। पा
 र्थिवस्य ज्योतिषो यथाग्निशब्देन प्रसिद्धतमः संबंधो न तथा जातवेदः शब्देन यथा जातवेदः शब्देन न तथा वेदान्नरज्ञ
 केन यथा च वेदान्नरज्ञात्वेन न तथा इति विष्णोदः शब्देन न तथा निगुणविप्रकर्षात् प्रसिद्धिविप्रकर्षाच्चोग्निशब्दाद्धि
 प्रकृष्यते॥ इध्मादानां तु व्यवधानेनाग्न्याभिधानत्वं मित्यतितरां विप्रकर्षः अथ प्रकृतयस्तस्य नमात्रमग्नेर्न जेत इति
 इध्मप्रकृतिभ्योपि विप्रकृष्यते तेषामपि चोद्धृतप्रमाणप्रवृत्तयोऽश्चः शकुनिमंडूका इति प्रथमं अनुदितं प्राणवृत्तयः मा
 त्विहादयस्ते पश्चादोहं ह्यं इत्येवं सर्वत्रक्रमप्रयोजनं नाम्नां शाकल्यपुपलक्षितं प्रकृत्येदं यदपि न प्रज्ञामवसादयेत्
 प्रकृतमिदानीमुपवर्ण्यते॥ इध्मादानां गुराणि निधानं सामान्यं किंचिदस्ति येन तस्तेनाधिकारवचनं मथात आप्रिय इति अ
 थैति विशेषाधिकारे। अत इत्यानंतर्त्ये। आप्रियो वत्संत इति वाक्यशेषः॥ इहकारणादनिधेये अनिधाननियमो नै
 रुक्तानां तेषामुपादय आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्राणतेर्वा इति निराह॥ आप्रियस्तु चस्तमेव धादेवता अपि॥ तथा हि
 स्वयिति॥ आश्रितिराश्रयण इति च मा आश्रिते देवता इति च। रुचस्तावदाश्रुवन्ति प्राणं तिवा देवता इत्याप्रियः॥ अथ
 क्रमप्रयोजनमुपेक्षां शाकल्यपुपलक्षितं दृष्टिवासीनाम एवोपक्रमस्य मेव सर्वत्रक्रमप्रयोजनमाह॥ तदुक्तं वा त्ति ककारेण ५

४६

पुनर्देवता आप्यन्ते आधायन्ते वेत्ता प्रियः तासामिधमः प्रथमागाभाजवति। प्रथममागं तु मस्य माधा देवता पदसमाभ्यायेन
 लमिति प्रथमागाभा। कस्मात्पूर्वकत्वादिज्यायाः अनित्यत्वाच्च तन्न न पान्नशरीरस्योरन्यतरस्येतस्येधमस्य समिकला
 यस्येषा प्राधान्यस्तुतिर्भवति। समिद्धोऽधमनुषोऽदुरोति इति॥ जमदग्नेरार्षं त्रेष्टुर्भक्तमेवा॥ हाग्नेयं वाक्ः॥ हे इधम
 यस्त्वं समिद्धः संदातः॥ अद्यैतस्मिन् विविक्ष्येयजनीयेऽहनि मनुषो मनुष्यस्य समाने हनि प्रवक्ष्यागानां त्रैवर्णिकानो दु
 रोगे यत्तु गृहे देवो दाता हविषां हेतु कर्तृत्वेन देवो दाता वाधोतनो वा देवान्दानादिगुणयुक्ता नेता हेतु कर्तृत्वेन योगः
 मैगजावमुपगच्छुर्न यजसि हे जातवेदः जातवेदस आधारे इति तदभिधानेन संबोध्यते। दृष्टाहि मंचस्य युक्तोऽशक्रु
 तदभिधानेन प्राप्तिः॥ अथवा जातवेदोऽपि त्वेतेऽनजिद्यक्तस्वराक्तिस्त्वदाधारत्वाद्वाक्का एवायं यष्टु तस्माज्जातवेदा
 स्त्वदाधारो यजतियत्तु त्वमेव यजसीत्युच्यते। अस्माकमप्येतस्मिन् हनि हे मित्रमहः मित्राणां प्रजयितः नित्यम
 अप्येतस्मात्तु उपकारप्रवृत्तौ यजमानानां विकित्वाद्वा॥ जानानः आचवह आक्षय च देवानां हूय चैतान्यज। तथा तस्मि
 न्कर्मणि ज्वलन्तं गजावमुपैहियेपेतस्मिन्कर्मणि हविः प्रतिजिघृक्षन्तौ गजावमायुर्देवाः॥ अपि च नेतदिति चित्रं
 यदेवमस्माकमस्मिन्कर्मणि वर्ततेऽपि किंकारणं यतोऽहमः॥ स्तूतः कविरसिञ्चेता अग्न्यावेशादग्निरवदपेक्षान्य
 से॥ त्वमेव हतः सर्वयजमानानां त्वत्पूर्वकत्वाद्देवतायोगस्य॥ कविः क्रातुर्दानिः सर्वत्र प्रचेताः प्रहृष्टप्रज्ञानः

क्रांतप्रकाशः१

यस्माच्च मत्विग्यजमानानां सायुज्ये हेतुस्तस्य तव युक्तमस्माकमाहूय मे देवान्यष्टुमित्येतोऽहमहे आक्षय चास्माकं दे
 वान्यज च॥ यज्ञेधम इति काचुकः कस्य कस्य पुत्रः कास्य कस्य आचार्यः समन्यते यो यमिधम आधीयते॥ प्रतिप्रणवयंते स
 एवायमिधम इति॥ नृवेतस्मिन्मंत्रे न तस्य लिङ्गमस्ति सत्यं नास्ति साक्षात्॥ औषेनु समिद्धः प्रेष्यति अयतं युक्तं च य
 र्थमिव प्रेष्यते स एव ज्येत तस्मात्समिधमवेधनावमुपगतानां अग्निना संदातानां समुदायापेक्षमिदं व्यवहितं
 अत्रिधानमा प्रागतं समिद्धोऽद्यैतिसमिधमवेधमा इज्यंत इति स्फुटमेष्टिके होत्रे समिधो यजेति प्रेषितो होता
 समिधः असमिधोऽग्न आज्यस्य व्यंति वषट्करोति। तस्माद्वक्तव्यं काचुको मयते यज्ञेधम इति। अथ पुनः अन्यः
 कथं मयते यत आह॥ अग्निरिति शाकृत्प्रणिः स पुनः कथोपपत्त्याग्निं मयते। आरादुपकारित्वात्त्रैषस्य सन्निप
 तोपकारित्वच्च यजतावा प्रियः यदा प्राकृतं तद्वत्त्वत्॥ किंचा पुनराप्रियो रूपं अग्न्यर्पतां कथामिति श्रुत्वा॥
 समिद्धो देवान्यजसि जातवेदो मित्रहश्चिकित्वां त्वं तः कविरसिञ्चेता इति सर्वाण्येतान्यभिधानानि कर्मणि
 चागोणा न्यग्निपक्षे गोणा रोगी धूपक्षे गोणा मुखयोश्च मुखस्य संप्रत्यय इति न्यायः॥ तस्मादप्रच्युतस्वरूपा धाया
 प्रियो यजता उपकारवाङ्मूलादाग्नेयत्वाच्च यजमानां मग्निरेवायमनया इज्यत इति शाकृत्प्रणिर्मन्यते॥
 यास्कस्यापि चैतदेवानि मते आग्नेया इति तु स्थितिरित्यधिकरणांते हि वक्ष्यति॥ एवं तर्ह्यग्निरित्येतदेव समाभ्या

४५

तवमासीनेधमस्ति॥ नैवंकस्मात्समिद्धोअधेत्येतदुस्यामाप्रियामग्नेर्लिङ्गमस्तिनत्वग्निशब्दः॥ अतोस्यासमास्मान्बौ
 योनिरुक्तोवाञ्छाङ्गयचास्माकंयदेवान्यजैचेति॥ स एषोग्निः समित्कलायमिधमात्मत्वेनाजिसंपन्नस्तदाव्य
 तामुपगतस्तेनेधमाभिधानेनेत्यत इति॥ धमशब्दसमास्मातोनाग्निशब्द इति॥ सर्वत्रत्राकपूणिरेवमाप्राध्वग्यथा
 यजिधानातिशाकपूणिपहेमंजयोजना॥ हेनगवन्नग्नेसमिद्धोयस्त्वसं दीप्तः अथास्मिन्नहस्मिनिमनुष्योमनुष्य
 स्यपुत्रोणेयज्ञगृहे देवोदातादापनोद्योतनोवादेवान्नुदात्तनुदात्तान्नुवायजसिजातवेदः हविषायजमानानांजा
 तप्रज्ञानंस्त्वमस्माकमपिहेमिन्नमहंमित्राणामुपकारप्रवृत्तचिकिचित्वाज्ञानानः स्वमधिकारंआहूयदेवा
 न्यजचेत्तिकिमित्येवंक्रमहेयस्मान्त्वमेवदूतः सर्वयजमानानांभवसि॥ कविःक्रांतदर्शनः प्रचेताः प्रवद्व्रजता
 नः इति॥ तन्ननपादितिनिर्वक्तव्यंतत्पुनरेतदाज्यमितिकात्तुव्योऽग्निरितिशाकपूणिः॥ यथातावदाज्यंतथाति
 रुच्यते॥ नपादित्येतदनंतरायाः प्रजायानामधेयंयापितुरनंतरापुत्रारख्यासाजवतिअनंतरापौत्रारख्ये न
 त्पर्यः॥ किंकारणंसाहिनिर्णततमान्नवति॥ कप्यंपुत्रस्तावत्पितुर्नैवैर्नतोभवतिततोपिनाचैर्नततमःपौ
 त्रः॥ अत्रैतस्मिन्पक्षेयस्तदूत्राब्दः पूर्वपदंतन्ननपात्तुदुस्यतेनगौरुच्यते॥ साकस्मान्नताः अस्याभोगाः ४५
 रदध्मादयः॥ ततः किंतस्याः पयोर्जनीयतेतस्याः पुत्रः पथः पथसञ्जाज्यंजायते॥ तस्मान्नस्याः पौत्रः एवंगोः तन्वा

४६

कायां =

ख्यायाः नपादान्यंतस्मान्ननपात्तु॥ अग्नियज्ञेआपोजास्मि॥ नग्नेस्तन्ननपात्तेतन्वउच्यंतैताताः कस्मान्नताअंतरिहैततः
 किंतान्यओषधिवनस्पतयोजायंतैओषधिवनस्पतिश्चएषोग्निर्जायतेतस्मादयमपांपौत्रः तस्यतन्ननपात
 आज्यस्याग्नेर्वाजाधम्यस्तुतिरेवाभवति॥ तन्ननपात्तप्यरुतस्येति॥ हेतन्ननपात्तुआज्यत्वमुच्यते॥ एतान्य
 थः मार्गान्सर्वाकृतस्ययज्ञस्यथाः नान्द॥ हवापियज्ञेयास्तुमर्पति॥ निमधामंधरेणस्वादेनसमंजनसमस्तयन्
 स्वदयस्वादुतामापादयहेसुजिकजिक्रियाहितएतदेवंकुर्वन्मन्मानिमननानियानिचवयंमन्यामहेमः र्थवस्तुनि
 धुवाणेतानिनः स्रुरितितानिस्वानिधीनिः स्वैः कर्मभिः अग्निधारणालंकरणेयस्तराणादिभिः कंधेनसंसाधय
 न्स्वगुणैरुपकुर्वन्समर्द्रयसंपादयन्तपिचैवंकुर्वन्नेतंयज्ञंसमर्द्रयसंपादययाकाचिदापदुत्यधतेयज्ञस्यता
 प्रायश्चित्तेनांगजावमुपगच्छुर्नगम्यदेवजादेवाभूतिस्विष्टमधरमस्माकंचकुरुधेत्यर्थः॥ एतदाशास्महेत्वत्तः॥
 अग्निरितिशाकपूणिः हेनगवन्नग्नेतन्ननपात्तत्वमेतान्यथरुतस्ययज्ञस्यथानान्दहवापिमधामंधरेणपाकहे
 तेनरसेनसमंजनसमनिर्व्यंजयन्स्वदयमष्टीकुरुहेसुजिकस्वर्चिः अथवाहेसुवाकएतान्येवंकुर्वन्मन्मदुनि
 मतान्यर्थवस्तुनिनः संसाधयन्तं कंधेनसमर्द्रयन्स्वस्यामर्थाच्चदेवजादेवप्रविष्टंकुर्वन्त्येतदाशास्महेवयत्वं
 इति॥ नराशंसोयज्ञइतिकाव्यः कस्मान्नराअस्मिन्नासिस्त्रानाशंसंतिनराशब्दपूर्वपदमासंनिष्ठांतस्यमध्यं

अ३

४५

६ अत

६ ते

शंसतेरुतपदं॥ अथ कोर्थः नरामनुष्याः अस्मिन्नास्माना उपविष्टाः शंसन्ति इति नराशंसः॥ अग्निरिति शाकपुलिः सक
स्मान्नरेः प्रशस्यस्तुत्यो भवति तस्य नराशंसस्यैवाभवति। आधान्यस्तुतिः। नराशंसस्य महिमानमेवामिति॥ वत्त
मान एव कर्मणि जघातियोय मेवामभिमतफलदातानराणां नराशंसो यज्ञः इव देवतात्मा गार्त्तिकप्रयोगस्तस्याधि
ष्ठाता तद्गुणैर्देवता विशेषेजगदुत्पत्त्यनुग्रहबीजं नराशंसस्य वयमुपस्तुतमः उपगम्य चेतसामहिमानं महिना
ग्यं विभक्तिस्तुतमोऽभिजिगात्तयामः यज्ञतस्य यज्ञियस्य यजनसंपादयितुः प्रयोक्तुरभिमतफलसंपादयितुः यज्ञैः
कर्मभिः युक्ता उपस्तुतमः। तदेवमेतस्मिन्नुपस्थितमहिम्नि नराशंसं यज्ञे किमप्यस्त्वित्याऽशास्महे यस्य सुकृतवः
सुकृतकर्माणि जगदनुग्रहप्रवृत्ताः शुचयः निर्लिङ्गतरपापाः धियंधाः स्वाधिकारयुक्तानां कर्मणां अनुविधा
रयितारः प्रज्ञानां वा एवमादिगुणयुक्ता देवाः स्वदंत्वात् स्वादयंतु एतानि हवां पित्रयानियदिसौमिकः पशु
स्ततः सोमं चेतसालिपशुपुरोलाशधाना प्रभृतीनि अष्टपृथक् सोमात्तत्तत्तां त्राणि प्रयाजाज्यभागस्विष्टकृत्
भृता नि आवापिका निचप्रधानहवीं धीयेत दाशास्महे॥ अग्निरिति शाकपुलिः योय मेवामभिमतोपकारकारी न
राणां प्रशस्यो नराशंसोऽग्निः तस्य वयमुपस्तोवाम उपस्तुतमो महिमानं यजनतस्य यज्ञसंपादयितुः यज्ञैः कर्मभिः दाने
र्वासंयुक्तास्तस्मिन्नुपस्तुतमहिम्नि नराशंसं यज्ञे कृतानिये सुकृतवो देवाः शुचयो धियंधास्त एतां मुजयानि हवां ष्या
स्वादयंतु इत्येतदाशास्महे॥ इत्येतेऽग्निः स पुनरयमादेः स्तुतिकर्मणः स्तुत्यते ह्यसौ ईधते वा ईदपनार्थस्य तत्तत्कि

४६

त्वमग्निहोता देवानामाह्ना तास त्वमस्मानिः इषितः प्रेषितः अधीष्टो वा अध्येषितो होतृत्वे स्तित्वा म्माकमेतान् २
मन्त्रैरभ्यवधानेन तपैतस्मिन्मन्त्रैरकस्म श्रुतत्वा दैष्टिके पुनर्होत्रेऽग्नेः अग्न आज्यस्य व्यंति विवृण्वचन
यायुक्ते ह्यसौ तस्यैवा आधान्यस्तुतिर्भवति॥ आजुक्तान ईशो वंधश्चेति॥ हेनगवन्नगेन यस्त्वमाशो वंधश्च सर्वलोक
स्य ईशो दापना ईर्हो हविर्निराज्यादिभिः वंधः स्तुत्यः सत्वमाजुक्तान आहूय मान एतस्मिन् कर्मण्यस्मान्निर्वसुभिः सह
जोषणः समानप्रतिर्ज्वा आयाहिकस्मात्पुनरेवं ब्रूमहे इतोयस्मात्तु हेयकमहर्देवान्यहियज इत्येवं ब्रूमहे॥
किमित्येवं ब्रूमहे यस्माद्यजायानसियजायान्यपुत्रो मनुष्यहातुरिति इह इह इत्येकवचनं युक्तादारव्याता धत्ति ते तस्मा
दिल इत्येतस्यापि ब्रुवचनत्वमेव इत्येवं त्विति। तच्च पुनरऽन्नाभिधानं अन्नं च पुनरोषधय एव तांश्च पृथिवी स्याना
इत्यग्निं जंतं तं तदात्मना यमग्निरिज्यत इति तत्र ब्रुवचनं प्रतिसमाधानमेव ध्यात्मनाग्नेर्व्यवधानात्॥ उक्तं च योय
मवासे पृथिव्यामग्निरंतरोषधिवनस्पतिश्च श्रुतमुन्निपथुः सर्वगतं सर्वनामानमिति तस्मादुपपद्यत इति॥ बर्हि
रिति निर्वक्तव्यं तत्पुनरेतत्प्रसिद्धमेव कुत्राभयं यज्ञां तत्कस्माद्बर्हिरित्युच्यते परिबर्हणत्वरिच्छेदना
त्॥ तन्न हितं ब्रुवति परिबर्हणं तस्यैवा बर्हिषः प्राधान्यस्तुतिर्भवति। प्राचीनं बर्हिरिति॥ प्राच्यादिशि यदं चि
तंगतं जातं प्रागग्रवाय आर्यते तं ब्रुवति प्राचीनं किंपुनस्तद्बर्हिः प्रवृज्यते प्रवृद्धते लूयते अथवा प्रवृज्यते प्रवृ
र्यते किंपुनरेवमेव स्वमनीषिकृयानि त्युच्यते प्रदिशा विधिवाक्येन प्रागुर्वा बर्हिः श्रुतं तस्मात्प्रवृद्धं वा प्र
दिशा प्रस्तुरणमंत्रेण देवस्य त्वत्पनेन स्तरणपक्षेपि प्राचीनं बर्हिः स्तरणं तत्ति विधिवाक्यं जर्णमदाविप्रप्यस्वे
ति मंत्रः॥ किमर्थं पुनस्तत्प्रवृज्यते पृथिव्यावस्तोरस्याः पृथिवी वेदिस्तस्यावस्तोर्वसनाय आह्ना दनाय कदाच

पुनस्तत्रव्यज्यते अग्रे अक्रां पूर्वां क्रोतदा हि प्रशस्यते दर्शस्तरणं लवनं वा तत्रवत्कं प्रस्तार्यमाणं वा यथा काले वि
विधं प्रथते वितरं विस्तारं अपि विस्तारं तं वरा यो वरतरमये यो यज्ञो ज्यः श्रेष्ठतरं तदा धारत्वा हविषा उरुत
रं वक्रतरं वा किमप्यं पुनस्तत्रव्यज्यते विप्रथते वा देवेभ्यश्चादितये च कथं नामस्यो न सुखं स्यादिति बहिर्हिषा हि सगु
णो ह्यता कर्मणो देवानां हविर्दातृणां यजमानानां अभिस्मितेन कलेन योगेन जवतिततु रवं अदितये एषि व्यै बहिषा वा मगु
ह्येव ~~ह्येव~~ पुणो ह्यता कर्मण आकृतिदारेण वद्विर्मवतितत आषधी प्ररोहस्तसुखं नात्र जवा यग्निरिति तेन य
ज्ञागमेवा निमतमेतदितमप्यस्याचार्यस्यैतदारेणैव व्यध्वं वधानेनाग्निः स्तयेते एषि व्यापतनत्वात्तस्य अपरे
पुनरग्निवदपि योजयति मंत्रार्थं दृष्टास्तत्तदेव बहिर्हिरित्यग्न्या निधानं प्रागंच्यते प्रणीयत इति प्राचानं बहिः प्रवद्वं आ
हवनायाख्यं ज्योतिः प्रवज्यते प्रणीयते तत्पुनः प्रदिक्षा वचनेन प्रांचमुद्रंतीति ॥ एषि व्यावस्तार्वसनाथ अग्निनेव ४९
वेदिरनग्निका जवति अग्रे अक्रां पूर्वां क्रोतद्विधं प्रथते सामिधेना प्रक्षेपात् अज्यनागाधारादिषु च विस्तारं त
रं विहिततरं प्रथते वरा यो वरतरमये यो ज्योतिर्यः उरुतरं महतरं वा देवेभ्यो यजमानेभ्य इतरं यो वाऽदितये च
एषि व्यै कथं नामस्यो न स्यादिति स्यो न मिति सुखं नामस्येते धातो रव पूर्वां देव हि अचक्ष्यति निवसंति प्राणि
नः सेवितव्यं न वताति वा तस्मिन् सर्वस्य सेवना हं न वति दार इति निर्वक्तव्यं ताः पुनरेतां जवते वा जवति हिता नि
वते वा धात्वात् न्यत्वमप्येकत्वं वा रयते वा विारणो या हि दारा देव निवार्यते तासामेवा प्राधान्यस्ततिर्न वति ॥ अ

यज्ञे गृहद्वार इति काठकाः २

विविधमाश्रितानवन्तः

तावो ३

= च स्वतादिति। या एता विविधेनांचनेन गमनेन युज्यंते च स्वतास्ताः किं कुर्वन्तु उर्विया उरुत्वेन महत्वेन विश्रयंतां विप्रियंतां कथं
पतिभ्यो न जनयः पतिभ्य इव जायां यथा पतिभ्योऽजाया ऊरुमेक नेधमे विवर्त्यन्ते शो नयितुमिच्छमानाः प्रहर्षात् एव विश्र
यंतां ॥ इदानीमुत्तरोर्ध्वः प्रत्यक्षं तया ययव्यं च न वत्या एव विश्रयधेतो जवा मिहे देव्यः दान क्रिया हतुः कता दारो व हत्यो मह
त्यो विश्रमिन्वा विश्वं सर्वमाजिरेतियज्ञे उपकरणमिति विश्रमिन्वा ययमुच्यधो देवेभ्यः एतेभ्यो हविर्दातृभ्यः रुद्रिभ्यो यजमा
नेभ्य इतरं यो वा सुप्रायणाः सुप्रगमना जवतेत्येतदाशास्महे अग्निरिति शाकृष्णिः ॥ तत्पक्षे योजना अग्न्या विषा दारः
जवना इव एण हविर्वा ता निजवति इवति वा वारयंति वारहः अन्ताना निहारः अच स्वतार्था एताः विविधेनांचनेन तद्वत् ॥ न
अर्चिषः ॥ ता उरुत्वेन विश्रयंतां कथं पतिभ्य इव जाया ऊरुमेक नेधमेशो नयितुमिच्छमानाः या ययं विविधेनांचनेन तद्वत्
तावो याश्चैवं विश्रयधेतो जवाति ॥ हे देव्यो ब हत्या विश्रमिन्वाः सर्वं हविर्या निजवतिता ययमस्य हविषः सुप्रायणाः सुप्रगमनाः
न वतेति उवासानक्ता इत्येक पदं मस्य विश्रहः ॥ उवाश्च नक्ता च उवा व्याख्याता उद्धृता तिसत्या इति न केति रात्रिना मतं क
स्मादनक्ति क्लृप्यति नक्ता न्यवश्याय नति अवश्यमेता आयंता त्ववशायाः पुष्पाः अन केरकारलो योनक्ता अपि वानक्ता
अव्यक्तवर्णनकारः अतिषेधेन अक्ता नव्यक्तानक्ता यथाऽहः सर्वमनिव्यक्तं यमवति नित्यारात्रिः तयोरेषा प्राधान्य
स्ततिर्न वति आसुधयंती इति आसुधयंती सध्या माणे परस्परं स्मयमाने अथ वा सुधापयंत्यो सुष्ठु जनान् स्वापयंत्यो
यजते हलु कर्तृत्वेन यजते यज्ञिये यज्ञ संपादयिष्यो उपाके प्रशस्ये उपगम्य इतरं तरं क्रोते दिव्यो दिवि जेघोतने योषो

न ६

उपाराः ४

स्वयोनौ आकार उच्यते उपसर्गस्मिदि क्रियापदेन सामर्थ्यं व्याप्तिरिति नियमे नासीदतामिति निरुद्धरपदस्य पठ्यते तेनैव क्रियाशब्देन निशब्दश्च तत्पदो वा पादश्रवणः । न ब्रवीत्सग्निरिति येन हित्वा उपपत्तिरिति केचित् । पुनर्वर्णयं सपरः । उच्चाग्र्ये ह्यतिर्नक्ता आकृतिः । इति विवाद्यति तमः । आकृतिरनन्ता । न ते एते । साकृती यद्युपपन्नयमाने इव यजते यज्ञिये यज्ञसंपादयित्री उपाके उपक्रांते परस्परतः दिव्येद्योतने परस्मै राश्रयात् योषणे मिश्रात्ते बहसौमह

लि'२

४२

४व

४त्मा
लक्षणगुण
विमार्

माध्यमिकस्त्वष्ट्याङ्गुराचार्याः केचिन्नैरुक्ता एवं मन्यन्ते माध्यमिक इति संज्ञा प्रसिद्धिः कोहेतुर्मध्यमे च स्थाने समाम्नातः
 इति किंच। एतस्मिन्नेव मंत्रे यपदेशात्कथं यइ मेधावापि यो नूतानि सर्वाण्यप्येकरोत्तं देवं त्वष्टारं यजेति त्वष्टुरेव यथा
 स एव पुनः संबोध्यते हे होतरिति मनुष्य होत्रा। न चान्यः पाप्यिवाद्गृहे होतास्ति तस्माद्यथा यथा स पाप्यिवापि इत्येतसमध्य
 मस्त्वष्टिति॥ सर्वत्रित्यमेता आचार्या इव वदन्ति किं दत्तायान् पुत्रोद्वा दशानामादित्यानामन्यतम इत्येति हस्विकाः। कोत्र निश्च
 यः। अथ मेवाग्निरिति शाक दणिः कथयता वन्मध्यमे च स्थाने समाम्नात इत्यकारणमेतत्। अथ मध्यमिर्मध्यमे स्थाने स
 माम्नात इत्यकारणमेतत्। अथ मध्यमिर्मध्यमे स्थाने समाम्नात इति॥ यत्पुनरेतद्यप्यदेशादिति तदपि समानं मिदं एव
 त्वष्ट्यप्यपदेश इति त्वष्टा दधदिद्रा यश्चमिति अपि च॥ यपदेशादप्यत्वमित्यशक्यमध्यवसानं अनन्यत्वेऽपि हि यपदेशो
 नवति॥ तद्यथा॥ अग्निमग्नावावेति हे अग्ने नृगवन् अग्निमावेति यपदेशो सत्यनन्यत्वेन हि पाप्यिवादन्यः सूक्तनाम
 विनाग्नाग्निरस्ति योऽनेन प्रसिद्धोत्त्वानिधानेनाहूयत इत्येतत्। स्वमहिमानमावेति स्वहृत्कृतिविशेषलिङ्गात्
 स्वयमेवायमात्मनो न विधिवशात् आहूतानेन संस्मृत्यै धं त्रैधं अनेकधा वा यजति अन्यद्वाग्निनिर्वर्तयति॥ तद्वदि
 हापि कर्मात्मनः परोयोऽस्य ते कर्माणां गुणयोग्यात्मनि दृष्टिः कर्मात्मा सर्वरूपाणि पाकेन विकरोति तमधिकृत्य
 उच्यते त्वष्टारूपाणि विकरोतीति तदयमुच्यते मनुष्य होत्राय जत्वमिति एवं तावद्यप्यपदेशः शक्यप्रतिसमाधानम्॥ यत्पु
 नरुक्तं देवत्रित्येति तत्तज्जुगसाभान्यादेवमावपिकोशालगतिरायमपेक्षोच्यत इत्यदोषः यथा चाग्निरेव नान्य

४२

स्क४

अग्नि५५ कु

स्तथा विविष्टतरलिङ्गापराकृ भवति। आविष्टो वर्द्धत इति। आविः प्रकाशः सकस्मादावेदना सर्वस्य प्रकाश
 नावतस्मात्तत्पः तस्य तन्निता आविष्टं किल हणः चारुचरण शीलः। अनवस्थितः किं करोति वर्द्धते क्व आसु क्रियासु
 प्रजासु वा प्रसवाय कस्य जिह्वाना कुटिलचेतसामपि मनुष्याणां भवेत्प्रेणे धमिवज्वलति कुटिला नामापि धना
 नाम कुटिल ऊर्ध्वमेवेति केचित् एवमेव वर्द्धते। स्वयशाः आत्मयशा परमनाश्रित्य यथा स्वा उपस्थ उपस्थाने यथा
 साधुपनतस्तिष्ठति आविष्टः योयमेवमादिगुण युक्तस्त्वष्टा तस्य त्वष्टुरग्रेर्जायमाना देवदे अपि बिभ्यतुः केपुनस्ते
 धावापि व्यावितियप्यायमतिमहान्वर्द्धते। अवश्यमयमावां धसूति॥ अहोरात्रे इति वा। सहस्रपुपज्वलिते म
 हत्पगनावनुपशाम्यति अहोरात्रयोरर्थवत्त्वाभावः। तस्मात्ते अपि बिभ्यतुः अपिनामायमेवमतिमहदः आवा मन्वत
 ममुच्छिधादिति अराण इति वा अवश्यमयमावां जातो यतो यदा तदा धसूतीत्यतः अराणा अपि बिभ्यतुः एवं बिभ्यन्तो
 किं कुरुतः। नान्यागतिरस्ताति प्राचीनमेतं प्रत्यचिन्ते अग्निमुखे सिं हंसकनं अग्निज्वनं प्रतिजोषयेते प्रत्यासेवेते उप
 कारकत्वेन कथं नामायमावां न नस्मसात्कुर्यादिति एवमनयमेवाग्निरिह त्वष्टिति॥ त्रयोदशाध्यायस्य द्वितीयः पा
 दः॥ वनस्यतिरेव सरप्राप्तः स पुनरयमग्निधेतो निधानतश्च व्याख्यातः एष हि वनानां यातावाधा लयितावेति तस्य
 धातुवति॥ उधावस्य जन्मन्यासमंजनिमिति। उधाश्लिष्य वस्यजेत तस्य श्वारब्धपाथः॥ अनाश्रितविशेषः किमयमग्नि
 र्वायुपोवेत्कच्येत उत वान्यावकश्चिदिति उत्तरेर्द्धे वनस्यति शब्दः प्रप्यमासबंधात्परोक्तः इह पुनरुपावस्यजे

मा३

रूपः ४ शमितानामकोदेवः
शमिन्नाग्निर्वा. ४

५०

५५

धरमा ३

५०

तिमधमपुरुषयोगात्तत्त्वतः॥ काप्यभिधात इति सुतरामनाश्रितविशेषः॥ इति विचारस्य दमिति अतः परं वि
 चारयिष्यति तत्त्वोवनस्यतिरिति तन्मनोसमंजसं नूनात्मना आत्मानमस्य पत्रोः समंजसं समंजसं नूनात्मना आत्मानमस्य पत्रोः समंजसं
 स्कारिणस्वाधिकारसंबन्धिना देवानामेतत्पापान् न मेतदमुनेव प्रकारेण कुरुयाकृतावृत्तौ काले काले संन्यासा
 दोहवां विचैतान्यन्या न्यपि आत्मा प्रवृत्ता निजपावस्तु देवेभ्यो देहाति॥ किंच वनस्यतिः॥ शमितो देवोऽग्निरित्युत
 त्रयः त्रिग्रहणादेव शब्दोऽग्निविशेषणमिति दर्शयति॥ वनस्यतिश्च शमितो देवोऽग्निरित्युत त्रयः त्रिग्रहणादेव शब्दोऽग्निविशेषणमिति दर्शयति॥
 वोऽग्निरित्युत त्रयः स्वदयंतु स्वादुतामापादयंतु मधनाचोदकेन प्रोक्षणाद्यभिप्रायं धृतेन चैतदस्मान्निःसंस्क
 तं पापः इत्येतदाशास्महे॥ तत्त्वोवनस्यतिरित्येवमादिविचारः तत्र तावदुपश्रितिका स्युः कस्माद्यद्यप्येतस्यामा
 प्रियामनामविष्णुतोऽग्नेर्विशेषः॥ तस्यापीधमपराधपांजनीयाकृक्यासं निपत्य पांजने यूपमन्त्रिधानेन संस्कार
 रोति तद्यथा॥ अजं तित्वा मधुर इति विष्णुमित्रस्यार्घ्यपुरोरुक् देवेभ्यो वनस्यत इति च हेयूपं अजं तित्वा मधुर
 यं तित्वा मत्रिग्यजमानाः कं एतस्मिन् धरे यत्ने किमच्छतो देवान् न्यहं कामयमानाः केनो जंति हे वनस्यते य
 पमधना देवेन संस्कृतेन धतेनेत्यर्थः॥ देवानां धनमधं विज्ञायते हि देवानां मधयैः इति मिति किमिदं जंति य
 इधं स्तिष्ठाः यस्मादक्षस्त्वमर्धः स्यास्यसि अजनादनंतरं उल्लुयिष्यंति त्वां यस्माच्च ते तयः मानुरस्याः पृथिव्याः
 उपस्थे उपरिस्थे निवासः स्थे र्थमवटः तस्मादवश्यमर्धः स्यास्यस्ति तत्त्वा स्थित्वा पशुधारणसमर्थः प्रधा

द्वि

रा

=

त्र ६

४ युज्य

नक्रिया पूर्वांगनावयित्वा तद्वारेण तत्कलानि रविणानि चावशं अस्मज्जं हस्यतीत्यतः समंजंति एवमस्मिन् समंजने यूपे
 वनस्यतिश्चावः प्रयुक्तः तस्याधूपो वनस्यतिरिति अग्निरिति शाकपूणिः॥ कस्मादिह पुष्पावस्तु जेति अस्याना विहृत
 वनस्यतिश्चावः त्वा इव तु धर्मो ह्यूप परं प ह्यूपो हविर्वह नलिंगलिङ्गितापरोक्तकयजतो स निपत्याग्नेर्वनस्यति
 शब्देनाभिधायिका रूजवति॥ तद्यथा॥ देवेभ्यो वनस्यत इति हे वनस्यते अग्ने हिरण्येण यूपमर्गज्वलित देवेभ्यो हवां वि
 चक्षिर्वह कथमिति प्रदक्षिणं प्रदक्षिणं देवानां यो हविर्वह न धर्मस्तेन पितृधर्मविपरीतेन कथं वहरानयानि
 स्यति बंधसु निपुणं यथान किंचिदपि अहं विरज वे हित धर्मस्तेन प्रकस्येत तथा अपि च कृतस्य यत्तं स्पष्टमिमा
 रजिष्ठैः य एव प्रसिद्धाः पंधानो यत्तस्य हविर्वहनां य देवान् अतिरूजु न्योपि रूजु तमैः यैः कालेनातिहायेत रजस्वलतमैः
 र्वा अत्यर्थमुदकवद्भिः ते हि पयिकानां सुरवाः अविद्यते मरितिसुरूपतमैः प्रहृततमस्के यै रसं मोहः स्यात्तु तस्तेर्वहन
 पुनरविदिते कर्मणि त्वं विनिर्मुक्तः॥ यतो ब्रह्मः॥ प्रदिवस्ते अर्थं चिरंतनमेव ते अर्थं हविर्वहनाधिकारलक्षणे विप्रः
 अयं यो होतयेवमादिमंत्रेभ्यो देवा दधिरेह व्यावाह मिति अतो ब्रह्म हे वहेति एवमेतस्मिन् मंत्रे हविर्वहनसंयोगाद्वनस्य
 ति शब्दस्य अग्निरिति धेयः॥ अपेधा वनस्यते रग्ने रेवां परा कृकृजवति साधु नः किमर्थमिति प्रायो वत्सु पदप्रदर्शनाय
 व ऊष्मंत्रे अग्निर्वनस्यतिरिति॥ वनस्यते रशानयानि श्रूयति॥ वनस्यते रेवया ज्यो हव नस्यते रशानयानि श्रूयति॥

५१

५ मग्नि

रूपतमया अत्यर्पेण ह्या एवमादिगुणयुक्त्या निधूयार्थं धंसनाय निबध्यवयुनानि स्वाधिकारयुक्तानि प्रज्ञानान्यस्मदुपका
राय विद्वान्ज्ञानानि वहता न्यस्मत्प्रज्ञानि हवींषि अस्पादि धिषोर्दत्तुर्यजमानस्य निमतफलप्राप्तये देवजा देवान् प्रति
प्रदातारममतेषु वोचः प्रवोचः कथयस्वेन दातारममतेषु देवेषु मनुनायजमाने नैतानि हवींषि प्रज्ञानान्येवमग्निर्वन
तिः यत्पुनरेतदुक्तं धूपांजनीयायां धूपे वनस्पतिरावेः इत्यत्रक्रमः । अग्निरेवासौ धूपांतर्गतो धूपात्मनावर्तमानो
रूपांजनीयायां वनस्पतिरावे नोच्यते ॥ तदुक्तं मेघहि वनानां पाता पालयितावेति । यस्मादेतर्गतो वनानां वनानि
नदहति । तस्मादेव वनस्पतिः उक्तं च । यो यमबीसेष्टपिव्यामग्निरंतरौ षधिवनस्पतिश्च श्रुतमुन्निमेषुः ५ सर्वगाणं स
र्वनामानमिति । सो यमग्निरेवानेन वनस्पतिरावे न धूपा निधानेन वनस्पतिरित्यभिधेय इत्युक्तं । अपरे पुनरंजति
त्वेषधियस्तात् एषत्केनाधि देवतमुत्पाद्यशाकफलमतेनाग्निपरत्वमेव वर्णयंति । यदाप्यधि यज्ञेऽस्य यज्ञां गा निवा
दस्तदापि नाधि देवतमुत्पन्नमिति धातुमस्याः परिहाय तेषामर्प्यमंत्रार्पे इति तत्कथं मंत्रं तित्वा मध्वरे देवयंतः हेन
गव नू अग्ने अंजं तित्वा माधाराज्या निराकृति निरुधरे यज्ञे देवयंतः देवान् कामयमानाः यस्मात्त्वमर्धः स्यास्यसि
ज्वलिष्यसि यज्ञे तत्तु यो मातुर्वेधा उपस्थ उपस्थाने उपरि उन्नरे वेधाः ह्यो निवासः कृतस्तत्रोपज्वलितो इति वा
निधना निधत्सि ह्येयस्त फलान्यस्माकमवश्यं दास्यसीत्यतस्त्वामाकृति निरंजंति का ह्यवपहे पि देवो वनस्प

धा३

नो६

५१

वनस्पते

ति॥४

तैरशनयानिधूयेत्यनयोरर्थधोजना ॥ हे वनस्पते वा वनस्पत्ययुधत्वमुच्यते हिरण्यपारं कृतपारं वहता निहवींषि अंजु
ष्यिते त्वयि न एतानि उहंत इति त्वमेवैवावो गेति जत । महे कथं च पुनर्वह इति हिल्लययेतानि वोढव्यं नपि विपर्यस्यते त
न विधिनारशनया एतया त्रिवृता निधूय परिधीयत्वमात्मानं कृतस्य यज्ञस्य येषां धानो रजिष्ठाः अदिवश्चिंतन एवायं
अथ त्वया हवींषि वोढव्या निति । विज्ञायते च येष नवा आकृतयः स्वर्गलोकं यं मता वनस्पते रथे शनया निधूय हे वनस्पते
वानस्पत्ययुध परशनया पिष्टतमया सुरुपतमया त्रिवृता निधूय परिधीयत्वमात्मानं वहता निहवींषि स्वाधिकारं प्रवेष्टो
युक्तानि प्रज्ञानानि प्रज्ञानं न देवजा देवान् प्रतिदिधि । हो हविर्दत्तुर्यजमानस्य निमतफलप्राप्तये देवजा देवान् प्रति
स्वाहा हतयो निर्वक्तव्याः । का पुनः स्तां स्वाहा हतयः यां यागार्थमाकृत्यो मंत्रप्रयाज स्वाहाकारेण संक्रियंते ताः स्वाहा ह
तयः । न नु सद्योजात इत्यग्ने यो मंत्रः । सत्यमाग्ने यो मंत्रः । जौ न कस्येतथापि स्वाहा हतयः समास्नाताः किंकारणं सत्या
द्योजात इत्यनुदुत्याग्नेः स्तुतिमंत्रे स्वाहा हतं हविरे दत्तुं देवा इति संप्रदानं । न ज देवाः संप्रदानमिति स्वाहा हतयः स
मास्नाताः नाग्निरिति । अथ स्वाहेत्येतत्कस्मात्पुष्टु आहति वायं देवसंप्रदानं देवतापे किं विदा दुपस्थेत्यनेन मंत्रेणा
हं नु न्यमिदमिति देवसु आह शो न न माह एवमस्य सुः पूर्वपदमाह पुनरपदे अथ वेदमन्य द्वा जलानुगतं निव
चनं स्वावागाहेति विज्ञायते हितं स्वावाग न्यवेदं जुहुवीति तत्स्वाहाकारस्य जन्म इति । अत्र च स्वशब्दः पूर्वपदं उन्नर
पदं तथैव । अथ वा स्वप्राहेतिको विशेषः पूर्वस्मात् पूर्वपदेऽस्य कारका न्यत्वं स्वावागाहेति कर्तृत्वं प्राहेतिकर्मणि
अथ स्वाहा हतयः कस्मात् स्वाहा स्वाहेत्यनुकीर्तनेनासामुक्तमस्य प्रयाजप्रप्रेष संस्काराः क्रियंते इति स्वाहा हतयः ॥४

३८

५२

५२
९

अपूर्वचोत्तरपदप्रकर्षघोतनायस्वाकृतं हविर्जुहोतीति यदनेनैव हविर्जुहोतीति तदेव सुष्टु पाद्ययथा मन्निधानं
 अग्नौ जुहोतीति प्रधानोन्नतिर्देशः तासामेवाभवति स्वाहा हतीनां सघोजात इति योयमग्निः सघोजातो जायमानो
 नेतरमेव यमिमां तयस्तं निर्वर्तयति यस्तं यश्चात्तमात्रं एवाग्निर्देवानामन्नवत्पुत्रो गायः पुरोगाग्न्यग्रतो गायामी प्राधाय
 नेतस्यास्य होतुर्देवानामाकातुः प्रदिशि प्राच्यादिशिरुतस्य गतस्य प्रणीतस्योत्तरवेदिकत्वेन वाचि आस्ये वाचीत्या
 स्यमेवापि स्वाहा हतस्वाहा कारवतामंत्रेण प्रक्षिप्तं हविरेतदज्यं अदंतु पिबंतु देवाः स्वाहा हतयः इति ॥ इति कर
 णोधिकारसमाप्त्यर्थः ॥ अदर्शनाथैवा एता एव एकादशा प्रादेवता अनुक्राताः इधमाधाः ननु द्वादशाना
 मासामनु कर्त्तनं सत्यं अनुक्राताः एकादशा वनस्पत्यताः यासामिह विचारः ननु स्वाहा हतिषु विचारो
 स्ति नैतदेवता संस्कारपरत्वाद्दुर्लभस्य प्रयाजस्य प्रजतो एकादशा ग्रहणाद्देकादशा प्रयाजविषय एवात्तरो विचा
 र इत्याचार्या निप्रयोग्यते ॥ ततः किं धनुक्रातास्ता अतिविचारो वर्तिष्यते ॥ ननु विचारितमेव यत्तद्व्यति
 काह्यव्यो गिरिति शाकपुल्लिरित्येवमादिसत्यं विचारितमेतत्समुद्रप्रत्येकप्रमाप्रदेवतापदेषु विचारः अयं
 नुसामान्यः प्रकरणागतस्यासामेव विचारो निश्चितानां निश्चयावधारणार्थं निश्चितेन हि अवस्थितेन
 विधिना न्नवितव्यं अधियज्ञे यजतौ देवता ध्यानागभावश्रवणत्रये तद्विषयमनिश्चितमप्येति विचाराधिकार
 वाचिनाथत्रायेन विचारमधिहृत्योपोद्गम्य किं देवताः प्रजाया इति का प्रयाजेषु देवतेति प्रयाजा इति आ

५२

१ या

४ ग्रे

उपधिमया
नां

अतादिर्यजमानोपस्थानांतः क्रिया कलाय उच्यते प्रयाजेषु हयमाने स्थितिप्रसिद्धत्वात् कुतः संशयः नानादेव
 ता एव प्रयाजप्रवादाः आध्यानां वषट्कारेण संबन्धात् सर्वस्य चान्यस्य समं जसो विशेषभावः एवं सति विप्रतिपत्ति
 रचार्ययोः काह्यव्यशाकपुल्लोः तस्माद्व्यवस्थाप्यत इति ॥ कथं नानादेवताः प्रयाजप्रवादा इति तत्र तावदाग्नेया इत्येका
 कुतः आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणं तत्र ये एतस्मिन्नेषो चोकेनाग्निना विश्वे देवैः परस्य
 संवादे दृष्टे कृचोसिहिकिलसोची कोग्निर्विश्वे देवैः सहसुम्रे दत्तं तमूचुरेहि नो हवं शिवहेतिसद्धानुवाच यज्ञेना
 गोमोस्त्विति तत्तत्प्रत्युच्यते ॥ इति सोनयज्ञविज्ञे ॥ प्रयाजान्मनुयाजान् इति हे विश्वे देवाः प्रयाजान्मनुयाजान्मनुयाजान्
 ननन्यदेवसंस्कृतान् अथवानिरवरोधान् क्रज्जस्व तं रसवं तं सर्वस्य हविषो वधार्य दुत्तमागं यज्ञे घृतं च अपो पिवेयं च
 हं प्रथमं आज्यमागं पुरुषं चोषधानां च हविषां मम पुरुषं पुरोडाशं एवं नित्यं मम मागः स्यान्ममाग्नेर्ह देवाः दा
 धमायुरस्त्येययाममर्षं जातरो हविर्वहंतो वषट्कारप्रवक्त्रा मरुः नाहं तथा मधीयेत्यनिप्रायः ॥ नैर्ष्वे यः ५
 ग्नयः प्राग्ब्रह्मवहंतो देवैर्यस्तान्वषट्कारः प्रवक्तैति ॥ एवमुक्तास्तेऽनयोत्तरयर्चानुहं जज्ञिरेतस्य तं मागं तव प्र
 याजा अनुयाजाश्च केवलं क्रज्जस्वतो हविषः संतु मागः ॥ यथा त्वयोक्तं अपि वीकं ब्रूना तवाग्नेयहोऽयमस्तस्य
 र्वः तदधीन एवायं यदूः सर्वोस्त्वोक्तं च नुभ्यं नमंतां प्रदिशश्च तस्मात्प्रदिशो तर्जतादिस्त्वदिऽनिवासा निष्कृता
 निष्कृतापत्वेन कल्प्यतामित्यर्थः ॥ एवं तावदाग्नेयाः अथ नानादेवताः प्रवादा इति यदुक्तं तदनुप्रदक्ष्यते ॥

सारभूतं १

यः ५

५४

५३

६३

कंपादक्षरगमात्रेणोपकारं मुनेकरोति तथातन् न पाधाजिनानराशंसपदं ॥ एष एवान्यत्राप्येवं विधे देवतापदे अ
 योगादप्यथा विनिर्देवतापदे निपातकल्पः तद्वत् ॥ अथ ह विष्णुः अतिग्रहप्रायश्चित्तपदस्येति सौम्यवरुणा
 नायाज्ञानुवाक्येन यो मित्रार्थस्यो र्या निलिंगानि ता निपातवद्भवति ॥ तं चाप्रचित्रम कं गणते नुरायेति अत्र संबोधनात्
 मध्यग्नियपदेनैपातिकं केवलमाकुरुते ह विषिचार्तुमास्येष्टुवेष्वदेव प्रयोगे पुनस्तद्वार्थवत् अग्निमाकुरुता एभिर्मालने
 तदृष्टिकाम इत्यत्र षड्चैः प्रयोगे एष एव देवतापदविचारः यस्मिन्पक्षे सर्वे आग्नेयाः प्रजायाः प्रयाजान्मे अनुयाजो
 अकेवलानिति मंत्रदर्शनान्स्मिन्पक्षेति स्तोत्रे वारित्यत्र नारती धृष्ट्या नाम धृष्ट्या नासरस्वती एषिवास्याना इत्या
 इति च तदेव तत्र यदुःप्रतिसमाधानं स्थापनांतरापत्तिस्तुत्याचाग्निरेव एता देवता प्रतिसमाधानं सौत्रामण्यात्तत्र मे प इति
 शौसमिद्वोग्निः समिधौ सुसमिधौ वरोप इत्येता आप्रियः तास्तु तन् न पादे वैकः तन् न पाच्छिन्न इति नास्ते च न
 राशंसः ॥ तत्र नराशंसयाजिनो सौत्रामणी प्रयोगे कथं प्रयोगः किं तन् न पाच्छिन्न इत्येते देवप्रयुज्यता उता न्यतः
 कुत श्रिदाश्रुक्तादाक्षि यतां नराशंस इति न्यायविदो मेधाविनः समनुगम्य ते विशेषमिति ॥ आ इति निरुक्तव
 न्नोत्रयोदशो ध्यायः समाप्तः ॥ अथ यानि एषिव्यायतानानि सत्त्वा निद्रव्यानि इत्येवमादि ॥ अप्येति विशेषाधिकारे प्रकृता
 र्था इतरेतरे अधिकरोति ॥ एषिव्यायतनानि एषिव्याश्रयाणि सत्त्वा निद्रव्याणि च ॥ तेषामन्यत्र विवक्षितत्वात् स्त
 तिलजंत इति समाप्ता नि ॥ तान्यतः परममुक्तमिष्यामो व्याख्यायेति शेषः ॥ पूर्वस्मादागता गदिलक्षणं यमश्वा

५४

४ निस

५

दिगाण इति एष्यगधिकारवचनं एषिव्यायतनत्वात् विशेषात्सर्पलांगलकुक्षुं न के प्रभृता नामप्यत्रैवांतर्भावः तान्यपि
 हिस्ततिलजंतैलक्षणं चेदमिति तेषां युगपदनिमाना संनवात् क्रमो र्था र्था कृतो नवति सति चक्रमे नु मुरव्या तिक्रमो
 नाप्यइत्येतज्जीविते तेषामुच्यः अथ मागामा नवतीति स पुनः किमर्थः अथ मागामा पुरुषानंत रं जन्मेति हि विज्ञाय
 तैतस्या आकृत्याः पुरुषा जायत द्वितीया अजुहोततोश्च जायत ॥ विशिष्टे वा सुमेधे लक्षणे कर्मणि विविक्ते स्थाग
 नाव इति ॥ सच पुनरयं व्याख्यातः एव प्राक् अश्रुतेः धानं महाशानो नवतति वै तस्येवा प्राधान्यस्तुतिरप्यस्तोमा सत्र ५
 य एव मानो मित्र इति दार्ढतमस आर्धं अथ एवाकुरुते ॥ अनेन सक्तेन यदाजिन इति यधानि वाजिने स्पर्शस्य देवजा
 तस्यैवैर्जनितस्य वसुजिरादित्यात्सूरादश्च वसवो निरत इति ॥ अग्नेर्वा प्रजापतिना दित्यामजुहोततोश्च जाय
 तैति सप्तः सरणस्य प्रवसामः ॥ प्रकर्षणवसामः ॥ विदधे एतस्मिन्पक्षे वार्याणि गुरा न किं तेषां मानः मास्मा कंता नु च
 मास्मानिमित्रो वरुणो र्यमावापु रिद्रो मरुतः परिष्वन्मा चैह रन किं तर्हि अनुमन्यता मायुरत्र वापु रयनो वकार
 लो पे न स कस्मा दय नात् एति ह्यसौ विश्वे मिद्रु रुद्रां स ह्यरु ह्ययणः ॥ उरा वंतरि हो ह्यति निवसति ॥ अथ वहि
 यतिरेष्वर्यार्थः ॥ कस्ये ह्ये ॥ रुद्राणां देवानां जैरोति चतेषां ह्ये एवमनुशब्दात् पूर्व पदं ह्यतेरेष्वर्यकर्मणः उता
 रपदं शकुनिः कस्मात् ॥ सहि शक्रे सुतु ने तु मात्मानं ऊर्ध्वं ने तु ल धृत्वा लशकेः पूर्व पदं नयते रुतूर्वस्योत्तरपदं
 अथ वा नदते स्तकते वा शब्दार्थगत्यर्थयोर्वांतरपदं विकल्पेन ॥ अथ वा सर्वतः शकरो यमस्मा क मस्ति तिसर्व एति

मी ३
 देवजातिमयं उच्छानरास्त्ववतीति निरंतामा ऊर्ध्वं त्विति जावः ॥

नित्यमाशासितव्यो भवति। एवं सति शमितिसुखनाम पूर्वपदं करोते रुत्तरपतदं ॥ शक्नोते रेव वैकस्मात् किमसौ शक्नोति
 यदस्य स्य योग्यं शक्तिं तस्यैवाप्राधान्यस्तुतिर्भवति। कनिजदज्जनुषं प्रजुवाणरति। गत्स्वमदस्यार्थं। शकुनिकुतश्रव
 लो जपेति नियोगः ॥ कनिजदत्तस्य कंदो पुनः पुनः भूरावा कंदसाति मध्यमपुरुषेणानुतिरुत्तरमर्ध्वमपेक्ष्य जनुषं प्रजु
 वाणः। आत्मनो निजातिप्रकथयन्निवदयति वाचं दृष्ट्वा चिवाचं कथमोरयिते वनाविके इव पुनः पुनः नावं पारग
 मनाथ। यस्त्वमेव मारयिषि सत्सु मंगलम्। हे शकुने प्रशस्तमंगलो। स्माकं न वयमपि चतुन्यमित्याशास्महे।
 माहाकाश्रिदनिनेति कतिः परोपद्वः विद्या सर्वप्रकारा सर्वतो विद्वत्। विद्वदिति। यथा स्य शब्दस्तथा नामेति
 तदिदं शकुनिषु बहुलमित्यत्रोक्तं। मंगलं कस्मात्। गिरतेर्द्रोतोर्गणत्पर्ये वर्तमानस्य स्तुत्यं हितं भवति गिरत्यन
 र्था निति वा। अस्यैवागिलनार्थस्य किमिदं गिलति उत्पद्यमानमेवेदमनर्थान् लुगिति न ह्यतिवा अप्यवाञ्छ
 गलमेतन्मकारोपजने न मंगलं कोर्थः। अंगवत्। अंगैरवयवैर्दधिमधुहतादिनिस्तद्वत्। रोमत्वर्थे। यत्तयश्चरतोः।
 अप्यवामज्जयते मंगलं किमज्जयति पायकमिति नैरुक्ताः। उत्पद्यमानमेवैतन्मंगलिनः पुरुषस्य मज्जयति नाश
 यतियदस्य किंचित्पातकं न वति। एवं मज्जयते मंगलमिति। नैरुक्ता विदुः। मांगकुल्विति। वागमेवा सर्वतन्मन्यते ५५
 मामेतद्रुक्त्विति। गत्स्वमदमर्थमभ्यक्षितमिति स्तुतिलाजकाराणं सकिल कं विदप्यं सिसाधयिषुरभुत्तस्थो

इति सानिगदमारमाता

तमभ्यक्षितं कपिजलः शकुनो निववाशो। तस्मिन्निमावेदयन् यथा चैतदेवं तदनिवादिन्येष गर्भवति। न इव ददस्ति। त
 इति इह शकुनिः किल कस्याचिद्विज्ञासाधुर्भवति कस्याचिदसाधुः ॥ स एष जवातिदस्ति। तः उत्तरतः पश्चात्पुनस्ता
 च सर्वत एव त्वमस्माकं कपिजलं न इव देति। गत्स्वमदो गत्स्वमदनः गत्स्वमसौ मदनश्च गत्स्वमदनः। गत्स्वमधावा
 मदनो हर्षालुः। मंडूका इत्येतत्पदं वक्तव्यं। यत्ते तैत्वं मंडूका एते मज्जकाः। कस्मात् मज्जनात् नित्यमग्लाघेत उदके। म
 दतेर्वास्या नो हितिकर्मणः ॥ नित्यप्रमुदिता हिते। मंदतेर्वास्या नृदिकर्मणः ॥ नित्यतद्वा हिते प्रचुरोदकत्वात्। मंडयतेरिति
 वैयाकरणः ॥ तैहिजक्तिर्निर्वाचिना निर्विधात्रामंडिता भवति। मंडा एषामो क इति वा। मंडे उदके एषामोको निवासः
 इति वामंडूकस्ति धामेषा भवति। संवत्सरं द्वाशयाना इति ॥ वसिष्ठस्यार्थं। संवत्सरं शिष्यानां निर्वचः संवत्सरं सु
 हा इव स्थितो ब्राह्मणः जुवाणः समर्थः संतो वक्तुं जतचारिणः कृतवाकसंयमाः ततः आवक्ष्यालं प्राप्या निवृत्त्यां पज्जन्त्येन
 तर्पितं वाचं। प्रमंडूकाश्च वादिषुः। प्रावादिषु मंडूकाः। अप्यवानयुक्तो रूढिपरिवाधो ब्राह्मणश्चादस्येतिलुप्तोपमः ॥
 प्रकल्प्यते ब्राह्मणा इव जतचारिण इति। यथा ब्राह्मण उपास्य प्रावृषिपवित्रपातयो मेखलिनो नियतकालाः तां वै
 दिक्वाचं वृद्धंति एवं प्रावादिषुरिति वसिष्ठो वर्षकाम इति स्तुतिलाजनिमित्तं सकिल वर्षं तपज्जन्त्युत्पावतमंडूकाश्च
 मोदतस्तीह स्तुहाति। सताननुमोदमानान्वाश्रयमानान् दृष्ट्वा लब्धवर्षं निमित्तमिति परिबुद्धस्तौ नेव बुद्धाव। यथा वै
 तदेवं तदनिवादिन्येष गर्भवति। उपप्रवदमंडूकिवर्षमावदतादुरि। मध्योदस्य हवस्वविग्लवचतुरः पदः। हे मंडूकि।

५६
६के

मंजूकानां मातः। अथवा मंजूकपते मंजू किं मा मुपगम्य प्रकर्षेण वदके पंच प्रवदं वर्षमानि मुखे नवदंतादुरितरणाशाले। अथवा तावदुदरियावहुरीरंतावदवौ रंतस्याः। ततो वृष्टे देव आहूते उदके नैतस्मिन्नेकजली भूते मध्ये हृदस्यो एकस्य बहूनः ह्रवस्व उपरिविगह्य प्रसार्य एतां शत्रुरः पदः पदानित्यर्थः॥ पादरावस्य पदादत्राः क्रियते अक्षा इत्येव मादानीलध्वस्तुतिवात्पि व्यायते नत्सामान्यादिह वर्गे समाम्नातानि तेषां च यथासामान्या तमेवाक्षाः प्रथमं निर्वक्तव्याः॥ ते कस्मादश्रुवत एतां नितिवा। दायंतः कितवा एतां नत्सामान्याणि निरश्रुवते व्यापयंति। त एत अश्रुतः कर्मणिकारणै। अथवा अभ्यश्रुवते अनिपूर्वस्य तस्येवाश्रुतेः करणे कारके॥ ते हि कितवाः प्रतिहृतबंधनमभ्य किं श्रुवते तेषामेषां नवतिस्तुतिः। प्रावेपामेति। अक्षपुत्रस्य मोजवत आर्षं। प्रावेपाः प्रवेपिणः प्रकर्षेण वेपनशालस्य वृक्षस्य जाताः प्रावकुले। पक्वानां वा प्रचुरवाते काले पतना निशायं जन्म। विनीदुकर एक एव वा विशिष्य तेयः प्रवणे उदकबकुले देवो जातस्तस्य फलान् चक्षुः। इति एव वर्तमानाः। निर्गत एव आस्युर कस्याने वर्तमानाः न हितत्र पुत्रोपात्रानुगमणं नवति। अपाणि वा उपसर्गस्यान्यत्वे मेव केवलं। अथवा अपाणि मपगतोदकं। अ परता ओषधय इति वा। अपेत्य तस्मादभ्यत्र ओषधय इति। कथं मादयंति। सोमस्येव यथा सोमस्य मोजवतस्य नक्षो यजमानं मादयति हर्षयति तर्पयति तथा विनीदुको विनेता को ह्यस्य जागृविर्जागरणकर्त्ता यो जयति सह षेण जागृति यो पि जायते स दुःस्वेन जागृति। स एष विनीदक एवं प्रकारो मह्यमचक्षुदत्त॥ स्वेन फलरावेन सर्वाथेषु महतो मादयंति हर्षयंति वा तर्पयंति वा प्रवाते जाः प्रचुरनाते स्थाने काले जाताः ६

स्फाम
५६

५ आ

पुनः पुनः। अथवा मनः। दायित्वा देवन एवेकस्मिन्मम मन उसाहयति मोजवतः सोमः सकस्मान्मजवति जातः। अथ मजवान्कः। पर्वतः सकस्मान्मजवान्मजैस्तद्वान्। अथ मुजः कस्मा महि विमुच्यते। इक्षुक्रया। अथेषाका कस्मा दधतर्गतिकर्मणः साहि निर्गता नवति मुजा द्वितीयमपातरा इक्षुके तस्मादेव या हले धान्या वा सापि हि निर्गतानवति। ग्रावाणः। कस्मा ह्वेर्वा तदर्थोपप पत्रेः। वाण व्यापक पजनान्या गणतवास्तुत्यर्थस्य स्तुत्यते हिते। गृह्णाते वा गृह्यते हिते। तेषामेषास्तुतिर्नवति। प्रेतवदन्ति ति॥ अर्बुदस्य रयमार्षं। यस्मान्ने अद्रयः अद्ररणीयाः आद्ररणाहाः पर्वताः पर्वतवतः साकमाश्रवः सहजताः सोममश्रापः अजिष्णुण्य। ते तच्चापि जिष्णु एव तः इन्द्राय श्लोकं अवलीयं हृद्यं शोषशकं नरस्य धारयप्य। निर्वर्तयप्य। चेतस्य ममु नाप्रकारेण यस्मा सोमिनो नवप्य। अथवा सोमिनः सोमिनो नतद्वतो यजमानस्य गृहे धेव कुरुधे॥ तस्मादध्या न धिस्त्य जवामि जेतवदं कुपुध्मदर्थं स्तुती रुजातारः। प्रमदाश्च वयं होतारः अधर्यं नपि चक्रमहे। एषो ग्रावम्यो वाचवदज्ञाव दतवाचं यावत्केव्यता अतीति। नराशंस इति सामाना तः कः पुनरेष नराशंसः। येन नराः प्रशस्यंते स नाराशंसो मंत्रः॥ कि मंत्रमंत्रं स्तुत्यते नैकच्यते॥ लक्ष्मं मंत्रः। नराः स्तुयंते। एवं तु हि नराणां मेव सामाना त्वासां नैतेषां सामान्यस्तुत्य नावात्। राक्षसस्तुत्य पपत्रेः तेषामपि च सामान्यास्तुतिर्नास्त्यस्तित्वे के कश्चन के वा विद्यता नावयव्यं लक्ष्मं लक्ष्मं नरा शंसो मंत्र उदाक्रियते। तस्य नराशंसस्य मंत्रस्योदाहरणं तस्य वा नावयवस्य प्राधान्यस्तुतिरेव गर्भवति॥ अमंदास्तोमानि ति। दानपरितुष्टः कक्षीवान् चवीति। अमंदा चालि शान नत्पान्या अवालि शायो ग्पा न प्रनरे प्रहरे उच्चारये॥ मनीषास्तु

६के

साप्रतयावा। कस्यनावयवस्यनावेनैवासावार्जवेनैवसर्वार्थान्यवयति। मिश्रयति अनुतिष्ठति नावयवः। कनिवसतः।
 सिंधावधिहितः निवसतः यः किमकरोधोमेसहस्रंबहून्सवान्यज्ञाननिरमिमात। निर्मितवान्। वरुनायज्ञानायागोप
 करणं दत्तवान्। अन्नर्तः अलर्णः अचपलः अत्तरमाणः क्रमोणयोतिरमिमातसहस्रममसवान्श्रवः प्रशंसामिच्छमानः।
 अमंदास्तोमांतेस्तस्मैनावयव्याथराज्ञेप्रनरेहमिति॥ ६॥ चतुर्दशाध्यायस्यप्रथमः पादः॥ यज्ञसंयोगाद्राज्ञास्त
 तिलं जेततीति। वमादितदेतत्सर्वप्रकृतस्येवनावयवस्यस्त्वितिलाननिमित्तमेवमंत्रगतमनु धेत्यस्मात्सहस्रं सवा
 निरमिमाततस्मात्प्रनरे इति केचिन्मयंते। अपरे पुनर्युक्षोपकरणानामुत्तरे वा सामान्यमेतत्स्त्वितिलाननिमित्तमि
 ति वर्णयंतीति तत्कथमिति। अथमधेहिजाभूतस्येव नवतिप्रतीकमित्येनैव सर्वयुक्षोपकरणोपंतरथमधिकृतः सन्नद्ध
 कचचोराज्ञास्तयतस्वकस्मादित्थोऽप्युच्यते। यज्ञसंयोगाद्राज्ञास्तितिलं जेतसतावधत्तसंयोगात्स्त्वितिलं जेत
 थपुनर्युक्षोपकरणानि किमिति स्त्वितिलं जेत इति॥ राजसंयोगाद्र्युक्षोपकरणानियुक्षाय उपक्रियंत इति युक्षोपकरणानि
 युक्षवा उपकुर्वंतीति युक्षोपकरणानि। स एष हि व्याप्य स्त्विति संक्रमन्याय आचार्येणोपप्रदर्शितः। नद्यथा युक्षोपकरण
 निराज्ञसंयोगास्तितिलं जेत तस्य ता न्यगानि इति तसंबंधात्क्रयंते राजापियज्ञसंयोगात्स्यज्ञोपि देवतासंयोगाद्देवतान्त्र ५१
 प्यासंबंधात्सोयमेव मात्मेवांगत्प्रसंगनावेनावस्थितः सर्ववस्थितः स्त्वयत इत्यात्मस्त्वितिरेवयंसर्वो। तदुक्तं। स्या
 नस्थानस्त्विति सर्वास्थानाधिपतिनागिनी। आत्मप्रतिष्ठा बोद्धव्यातथोपकरणस्त्वितिरिति॥ एषस्त्विति संक्रमन्यायः।

西: (

बन्धा ३

सर्वत्रोपसंधेयः॥ तेषां रथः॥ प्रथमा गा मा भवति केस्मान्नदाधारत्वादितरेषां युद्धोपकरणानां॥ रथः कस्माद् इह तेर्वाति
कर्मणः तस्य हितदर्थे वोपपत्तिः॥ स्थिरतेर्वास्याद्विपरातस्य स्थिरः स नुरूप इत्कृत्ः॥ तत्र हि स्थिरः सुप्रतिष्ठितो यो
धानवति॥ नतपोश्चादिषु तस्यैधानवतिस्तुतिः॥ वनस्पतेर्विदुर्गतिः॥ गर्भे स्पर्धा॥ हेवनस्पतेर्वानस्पत्यरथत्वं मुच्यसे
विदुर्गो हृदंगो भव॥ तत्तुश्चास्मत्सखा॥ अस्मिन् मित्रं प्रतराणः प्रतराणः संग्रामाणां धारणेता॥ सुवीरः कल्याणवीरः
अविक्लवानिवरं डिताधिष्ठाता भव॥ किंच कृतप्रतीकारस्त्वमस्मान्निःगोत्रि रसि संनद्धः समंततो नृक्षो बह्वः गव्येन
चर्मणा श्लेष्मणा च सत्वं कृतप्रकृतीकारमात्मानं मत्वा ते न हनुना सुतरा मात्मानं वीलयस्व संस्तुहि संस्तु चोचत्वस्य
वस्थितः आस्थाने अधिष्ठाता तव यो ह्यापानिते न जेतव्यानि आत्मनो न क्षितानि तानि सर्वाणि जयन्तु॥ दुंदुजिरित्यस्य
योत्रिधेयः तस्य शब्दानुकरणमात्मनो नामधेयप्रतिलभूनि मित्रं यप्येवासावृजिः हन्यमानः शब्दं करोति दुंदुजिरि
तितु देवतस्य नाम॥ इमो जिन इति वा॥ इमं शब्दात्पूर्वपदं निदरुत्तरपदं तं न वोधसोऽहमेकदृशो नि कुक्षित
अमणापि न हस्तस्यैधानवति उपश्चास्येष्टपि वामिति॥ अत आरज्यसर्वा एता युद्धोपकरणरूचा नर राजस्या
र्धः॥ हृदुं दुं ज उपश्चासयोः पत्राक्य आहूरपशब्देनेता एपि वामिह्मां उत धामपि चैकस्यापि सतस्तव पुरुत्रा
वकुलं वर्तमानस्य मनुतां मन्यतां घोषं यच्च दं विष्ठितं यं गमं यच्च दस्यावरं च यस्यैवं तव सामर्थ्यधावा एपि व्या
वाहरयितुं सत्वं दुंदुजसङ्गः सहजो धामः सहजातिः॥ इंदो गचाये अदेवैः इराहूरतरमप्यसेधाऽपकालयाऽपु
नरा गमनायास्मच्छूनि त्वतदाशास्महेत्वतः॥ इधुधिरिष्टा निधानैः॥ नृणां तस्मिन्निषेवो निधीयंते तस्यैधान

२ ता
५८

अबुधमानैः
६७ ब
प्रकोष्ठेऽस्य
६
वचनव्यत्य
जनशरीरे
एतिवा ५

वति॥ ब्रह्मनां पितेति। योयमिधुधिः ब्रह्मनां ब्रह्मनां इष्टाणां पातारहितानां दूर्यत्वात् यस्यैषु धेर्वज्ररिषुकलापः पुत्रः
पुरुषाणां ब्रह्मनः पापानां ज्ञाता तदर्थं ह्यसौ रसत इत्येवं अस्या धं विश्वामिथा यं विश्वा ह्येतेति प्रस्मयत इव अपि वि
धमाणाः प्रकर्षणं स्मयत इव उवाच धमानश्चित्रं पुरुषत्वात् अथवा हसती वशेन याधुं स्वदाया अस्मिन्नर्थं विश्वा
तिरपहितोपि धानुः कल्प्यत इति विकारपक्षेऽप्युत दूर्यत्वात् न्यधात्वा पादानमित्याचार्यपरिनाया। अथवा शब्दा
नुकरणं विशिष्टित्वेवं शब्दं करोति कदासमना संग्राममवगत्य प्राप्य सागध इधुधिः संकासं कथान्नसंष्ट्रं क्ता
वासं ग्रामान् यतनाश्च सर्वांथास्यैर्द्रमानैः इषव एव केवलमनिलस्य हि यं ते पताकार्थं तानेवं विधा सं ग्रामा
न्यष्टेरप्यस्य मनुष्यस्य वा निनेद्रो जयति प्रसूतः हि नो धनुश्मता इत्येतदाशास्महे। हस्तघ्नः कलापी यद्वकः गो
धेति च यमाहुः सकस्मा द्वे स्ते हवस्थितो सौ जया हन्येत तस्येवा जवति अहिरिव जोगोरिति। योयमहि
रिव जोगैः सर्प इव कुटिल नावैः सर्पग्राहकस्य बाहुं सर्वं ह्यग्रायमाणस्तदर्थं तान्नस्य सोयमेवं धर्मा हस्त
घ्नः पुमानिव पुरुषमना इव कश्चिदाप्तः अज्ञानं ब्रह्मलः पुमांसमेतं धनुष्मंतं परिपालु विश्वतः सर्वप्रकारकं सर्व
तः पाति स्येतदाशास्महे। हिर्यमपेक्षामनस्कं पुरुषं ब्रह्मतरुमनः पुंसतेर्वा पुरुषार्थस्यैषोऽस्य मिति यस्य बल
नाम जवति। अनाशव इति वक्तव्यं। ते पुनरभा आख्याताः। अत्रिधाने तोऽत्रिधेयतश्च। अनाशवो अश्रुवत
इति तेषां मेवा जवति। रथेति धनुर्नयति वाजिन इति। यदेतत्तरप्येति धनुर्नर्तमानः सुधारपिः कल्याणः सुशिदि
पर्येति परिवेष्टयति वाहुं धनुश्मतः पुरुषस्य। ज्याया हेति परिविधाधमानः। ज्याया वधा ह ज्याया तात बाहुं ५

५८

हेतनास्मृतः इति विचारण्य ०५

कै७

तोपि सारपिः। नेतारप्यस्य वाजिनः पुरुस्तादग्रतः सतोरप्ययुक्ता नूरयस्येनोऽपश्चात्सन्नुपविष्टः तिष्ठन्कयत्रयत्रका
मयते यत्रयत्रेच्छति यो द्वा मैतत्र तत्र नयति। तदेतत्किं सारप्ये माहात्म्यं नित्यमुच्यते। निरनाशुको हि सारपिः किं
कुर्यात्सुशिहितोप्येवमनाश्रुनामेतं महिमानं माहात्म्यं पनायत प्रजयामि। यन्मनोश्चानामति प्रवृद्धजवानामपि नाग्यं
येते ध्वजेषूपनिबद्धाः रश्मयः प्रगल्भताः सारपिना पश्चात्संतो मनो नुयच्छं नुपरमयंतीत्यर्थः। संबोधाभावात् पनाय
तस्य स्य प्रजया माति पुरुषवचनव्यत्ययः। धनुर्धन्वतेर्गत्यर्थस्य। तद्वलेन हाधवोगच्छंति। वधकर्मणे वा शत्रुवधाय
हितं दुत्यधत तस्येवा जवति। धन्वनागा इति। ताः गास्ताः वृद्धन्वना धनुषा वयमपरिभोजयेम अपि च आजिः इतरे
तरस्यैर्द्रया यत्र लक्षवेधा ये च केवलमिषवः क्षिप्यन्ते वै तर्केण प्रतोपाप्यं वा तमाजिमाजवन्तं धनुषैव वयं जयेम। पताका ७
या अपि तीव्रादारुणाः समदः संग्रामाः अनेकशस्त्रसपात संकराः अनेकवीरपुरुषाणां स्तान् अपि वयं जयेम धनु
षेव। अपि च किं ब्रह्मना समासत एव जयमः। धनुः शत्रोरप्यकामं ह्येतेति यत्र यत्र शत्रुरस्मा जेतुं कामः स्यात्त
तस्ततोऽपगतकाममस्मत्तो धनुः करोतु। अपगतकामे च तस्मिन्नुत्रो वयं धनुषे वताः सर्वादिशः प्रदिशश्च जये
मत्वेतदाशास्महे। समदः समदो वा समदो वा संपूर्वस्यां तेर्जस्यार्थस्य। मै नृत्तत इव हितत्र परस्परतः मदते वा
हर्षणार्थं स्पष्टितीयं समदो वेति संहृष्टास्तत्र हि परस्परतो युध्यंति। ज्येति वक्तव्यं। सा पुनरियं जयते वाजिना तेर्वाधा
त्वन्यत्वमर्थं कलं तद्वलेन हि जीयते। स पुनरिषधनुर्गुणस्तस्या एवा जवति। वसंती वेति। ये यं योषिदिव काचिकस्म

पताका ७
का ६

५८

६ बु
गा ३५

विदिष्यपुरुषाय किंचिद्दहस्यं वसंती वरुणयिष्यंती वज्राधनुष्मता पुरुषेणेष्टं चिह्नं सता सव्येन दक्षिणेन वापा
 णिना हृष्यमाणसव्यं दक्षिणं वाकं प्रत्यागनीरांति आगच्छति। कथमिति प्रियं सखायं परिध्वजानां प्रियमि
 षं काचित्कंचित् सखायं समानख्यानमुपजातं प्रतिपुन्यं पुरुषमिवेषुं परिध्वजमानां संप्रत्यर्प्य एव सखजानेन स
 आसौ ~~अर्थः~~ अर्थविशेषात्तावाधया हि साकं प्रत्याहृष्यते धनुष्मता तथा मध्यमात्मनो निनीयेष्टं परिध्व
 जत इव किमेतावदेव नैक्यते। याचेयं योषे वशिष्ठे योषिदिव विदधा काचित्कामिना पुरुषेण त्मानं प्रत्याहृष्य
 माणेन पजायमानपरितोषाकामिनः पुरुषस्य हर्षमुत्पादयंती शिंक्ते सुकुमारमव्यक्तशब्दं करोति वितताधिधन्व
 धनुषि अधारोपिता सैयमस्माकमेवमादिगुणयुक्ता ज्वापारयं त्यक्तपारमं तं नयं त्यक्तशब्दं तन्मिष्ये तदा शरस्महे
 इष्टुरित्येतदिष्टेर्गतिरुर्मणः। तदर्थमेवासाधते। वधार्थस्य वा तदर्थमेव ह्यसौ गच्छति। तस्येवानवति सुप
 रं विस्तर्ति। यएते सुपरां सवस्ते वसते। वाजारधवः। येषां चैतेषां मगमयो दंतो यदि मार्गं लिखन्ति तन्मार्गं पुनः गमिष्य
 मथ न स्वभावात् मार्गयती वकिं नुत धेइव्यं स्यादधेवे ह्यमिति॥ ये च मे गोत्रिः सन्नद्धाः गव्येन स्तात्राश्लेष्याण च
 समंततो नद्वाः पतंति गच्छंति धनुष्मताः प्रसूताः क्षिप्ताः त एवमादिगुणयुक्ता इषवः यत्र यस्मिन् संग्रामे नरः नराः
 मनुष्याः स इव तिसृगच्छंति च विद्वंति च पुनर्विगच्छंति तत्रास्मभ्यं शर्म शरणं सुखं जयनिमि। तं यच्छंते ददन्ति तदा
 शास्महे। अश्वाजनीत्येतत्पदं। तां पुनरेतां कुशोत्पादः। ~~अर्थः~~ अश्वाजनीत्येतन्न निर्वक्तव्यं। प्रत्यक्षं दत्तित्वा दस्य-

गपि

५८

३ दं

अथ कशाकस्मात्सा हि प्रकाशयति प्रख्यापयति जयमश्वाय। हृष्यतेर्वाण्नावात्। अपहृष्टा हि सा जवति चर्मणोऽपि॥
 वागपिकशेत्कच्यते। सा पुनः प्रकाशयत्यर्प्यति। अथ वा रवशपावाकरवे मुरवाकाशे त इति। क्रोशतेर्वाशब्दार्थस्य॥
 यावत्कशा तस्या एषा जवति। आजं धंति सा चैवामिति। आजं धंतीति शतरिसंबोधनं। हे अश्वाजनि आजं धंति सान्मये
 षां सरणानि समुद्धितानि सक्कीनिक रिप्रदेशान् जघनानुपजीधते जघनानि स्फिग्देशाः तांश्च ह अश्वाजः कपजि ध्रति इ
 मपिशतार्थेव। रथ्यानां हि करिप्रदेशमश्वाज न्यनिहंति। पृथ्यानां स्फिग्देशां हि अश्वाज नियात्वं मेवमनिहंति सिसातु मे
 तानश्वा न्प्रचतसः। प्रहृष्टा चेत्सो गमनं प्रति समुत्सुकान् समत्सु समरणं पुसंग्रामे धुतपाचोदययथा जयेयमित्येतदा
 शास्महे॥ सान् निसक्कीनितानि पुनः सरणानि तद्धलं न हि सरंति सत्तारः। सक्पिकस्मात् सचतः किमस्मिन् सक्त आस
 क्तास्मिन्नायः हृस्मं शरीरं जघनं कस्मात्प्रहिज्जं शं ह्यतः क० शया। उत्तरवलमित्येतत्पदं। तत्कस्मात्तद्विउरुकरत्वात् उ
 रुकरं बकलं करोति उरुशब्दात् पूर्वपदं करोतेरुत्तरपदं। ऊर्करं वा ऊर्करात् पूर्वपदं। करोतेर्वात्तरपदं। ऊर्ज एव हि
 करणार्थं तदुत्पद्यते। ऊर्ध्वं वा ऊर्ध्वशब्दात् पूर्वपदं स्वशब्दादुत्तरपदं ऊर्ध्वमेव हितस्य वा तन्नवति। अथ वा उरुमे कुर्वि
 त्यब्रवीत् तदुत्तरवलमन्नवत्॥ तलिलक्रियमाण उरुमे खकुर्वित्यब्रवीदिति तथा गुणयुक्तत्वात् तस्य तदुत्तरवलमन्नवत्।
 ब्राह्मणमपि च नवति। उरुकरं वेत्तुत्तरवलमित्या च कते पराहेण। उरु करोतीत् उरुकरमेतत्पत्तमव्यहितगुणानिधा
 नं तत्पुनरेतद्ग्लोव्यस्येन अव्यहितगुणमुच्यते उत्तरवलमिति। तस्येवास्तुतिर्नवति। यच्चिह्नितं गृह्यते इति। पुनः
 शयस्यार्थः। आयजा वाजसातमेति च। सामाजिषव विनियोगः॥ अजिमं अचोपधीयते अग्निचयनं हे उत्तरवलकथु

५८

यथा प्रबुद्धेन कन्दनेन शत्रो ज्ञाताः भवन्त्ययं ते तथा वृषजं अकुर्वन् रिये गच्छति ते विश्रमायं भूत्रपुराणो मज्जनं चकार यं च । ८

६०

व५

मे०

ज्यसेयद्यपि त्वमन्तस्कारार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापि त्वमिहैव अस्मद्गृहे धर्ममन्त्रं दक्षिणं तं गंगारं अन्तेर्बहुनिः संक्षिप्य
माणैः शब्दं वद कथं जयतामिव दुःखिनिः ये हि जयंति तेषामेतदेव जयस्य सर्वं रूपं न वृत्तिः । गंगारस्वनो दुःखिनिः ॥ ये पुनर्जीयं
ते ते वा रुक्षस्वर इति ॥ चतुर्दशस्पृष्टितायः पादुः ॥ वृषजः कस्मात्प्रहि प्रजावर्धति । प्रजात्यन्तिकारणं रतः सिच
तियो नो अतिवहतीरेत इति वा । रतः सेक्तुमतिशयेनासावात्मानमुद्धति । तद्वयकर्मवर्षणं वृषजः । तेनाश्ववृषकर्म
रणारेतो वर्षलक्षणं गौराणां ति शयेन यो भुक्तो सावपि वृषणां द्वे तो वृषणां द्वे तो नकारमुपजनीकृत्वा वृषज इत्युच्यते । तस्य
गोवृषजस्यैवास्त्वितिः ॥ अत्र कंदधनुपयंतरानमिति एवं तावद्धारय्या तं प्रतिपदमेकवाक्यतया तु मंत्रस्य व्याख्येयमिति
मंत्रदृष्टव्यं । यद्वा धेकेनाजैषास्त्वमेतं राजानमिति ॥ तत्र ये शृणुतं यमेतमाज्ञेः शरैर्यस्य मध्ये वर्तमानं वृषजं अत्र संग्रामस्य
इयं न उपयंति अत्र कंदयंतरानं हे जनाः युक्ता रयंत युक्ता रयंति तेति उपयंति उपगच्छंति परिवृण्वति अमेहयन्मेह
यंत शतं मुहूर्तं स्थायतां यावदयं शक्यं न मंत्रं करोति ततो लक्ष्म सुखं न विष्यतीति सहिगोमिना अजिस ता स्वभा
वस्तेऽनामुना वृषजेण सृजैर्वै सुजगं शोचन नो गं राजानं तद्वा सुजगं सुखं वसदेशा समं द्वा तव वृत्ते तस्त्वं संख्या
सहस्रं गवां द्वा तव तानि यद्वा असंख्यं बहु किमिति ॥ मुकुलो हं प्रधने संग्रामे धनं प्रति स्पर्द्धया विजिगीषोरावयोः प्रवृत्त
योर्वाहिकायां जिगायजितवानिति । दुधण इत्येतत्पदं स पुनरेष दुमयो धनः दुप्रकृतिः तत्प्रकृतवचने भयं दुःश
कात्सर्वपदं धनशब्दादुत्तरपदं । मुकुरो जिधेयः । तत्रेति हासमाचरुत इति स्तुतिलाभे निमित्तं मुभयोरप्येक
न

गोसहस्रविशेषां वा । ४

१ लयो

हंतमानं सर्वां हृत्वा निव्यपिरे कंचन सत्त्वयं मुतादिसहायानावेनाजि विषय उपहासं कुर्वति प्रतिब्रवीति । ५
लेनवर्तमानं दुःखं न मया युजं पुन्यत इति युजा सखा वृषजस्य च सखि न तं वृषोपावंतमर्थं साधय
तितावंतमेव साधयंतमि
मेव वृषजं दुधणं मुकुलो नोर्म्यश्चरिषि रित्येवमादि ॥ सकिलक्षितं यस्य गोरभावाद्वा साहस्रं प्रति स्पर्द्धमानः एव स
यादन्वादिष्य दुधणं वृषभेण सह युक्ता राजा सह जिंस स र्पस च तं जिगायजितवान् यथा चेतदेवं तस्यार्थस्य जि
वादिन्येवाग्मेवति ॥ इमं तं पश्य वृषजस्येति । जितायामाजाववसिताजिसरागमाधे तेरापविद्रमुकुरो मुकुलः
केन चित्पृष्टः । केन सह युक्ता वृषभेण मंशजानमजैषा रिति ॥ सतमुपदिशन्नेव दुधणमाज्यं तेन स्मिन्नपविद्रम
सविद्रमिव कुसयनं राजानमनयर्चा तस्मै प्रत्याचचक्षे । इमं तं पश्य मेनाजैषा मिति वृषजस्य सहस्रं । क्व वर्तमा
नं काद्याया अज्यंतस्य मध्ये दुधणं शयानं मस्य विद्रं येन जिगायरातवसहस्रमिति व्याख्यातं । एतनाज्यमि
तिसंग्रामनाम । तत्कस्मात् एतनानाम । जनाद्वा एतनामनुष्यास्ते यस्मिन्नजं ति गच्छंति एतनाशब्दात्सर्वपदं ॥
अजतः उत्तरपदं । जयनाद्वा तत्र उत्तरपदे विकल्पयंति ते हितत्रजयंति । मुकुलो मुकुवा नृलो मत्तर्प्य अथ
वामुकुगिलो मुकुनोजनशायः ॥ मुकुशब्दात्सर्वपदं गिलशब्दादुत्तरपदं । मदनं गिलतीति वा । मदनः काम
स्तमसो गिलति वशां करोति । जिते द्विपदं ॥ मुदं गिलो वा हर्षमसो गिलतीति वृत्त इत्यर्थः । नार्म्यश्चो न
म्यश्चस्य पुत्रः ॥ न म्यश्चः पुनर्जमयोऽस्याश्वाः । अनवास्यायिनः अश्चन रणाद्वा विनर्तिवाः सावश्चान् । पितु
रित्येतद्वक्तव्यं ॥ तत्पुनरेतदन्ननाम तत्कस्मात्पातवारं रक्षणार्थं स्य पिबते वा यानार्थं स्य तस्यैवा न वृत्तिः । पितुं नृस्तो
यमिति ॥ अगस्त्यस्यार्थः । यस्य पितोरोजसा बलं न वृत्तं लाघिपतिरपाः । त्रिस्थानं त्रिभुस्थानं त्रिभुप्रतिह
मदनशब्दात्सर्वपदं गिलति शब्दादुत्तरपदं । मदनं मन्त्रमिति वा । गिलो वामुदं गिलो वा । मदनं त्रेकस्तमसो गिलत्युपशांत इत्यर्थः ४

६१

गम७

तप्रभावः॥ अत्रमेघं विषवं विगतपर्वाणं विगतसंधिबंधनं कृत्वा व्यपश्यत्॥ विविधमर्दयति॥ अत्रुनरावृत्तयेतं पितुमन्नम
 हुतविषासंस्तकस्यमहो महतो बलस्य धर्माणं धारयितारं स्तोमि॥ कोहिनामनतस्तुक्तया न्ययस्मात्ते त्रिलोकाधिप
 तिरपीरुः किंचिदप्यशक्तः कर्तुं मित्यनिप्रायः॥ तविषातिबलनामनुवृद्धावित्यस्य॥ तद्विसर्ववस्तुभ्यो ज्यायः॥ नघोच
 सरप्राप्तास्ताः पुनरेताव्याख्याताः॥ नदनानिवंतिरावृत्त्यइतितासामेवाभवति॥ इमंमेगंगेयमुनेइति॥ हेमरु
 हधेगंगेयमुनेसरस्वतीश्रुतुइत्ययमिमंमस्तोमंआसेवधंपरुष्ट्यासहमरुहधआनी॥ कायेत्वमप्यसिक्त्रावित
 स्तथासुषोमयाचसहभृत्तहिआनिभुरवेनस्पित्वाष्टकहातिसमस्तार्थः॥ एवंसर्वत्रप्रवर्तमस्तार्थवक्तव्यइ
 त्पदार्थानार्थः॥ अथैकषट्पदनिरुक्तं॥ गंगाधमुनास्माहिविशिष्टस्यानंगच्छतिगमयतिवाप्राणिनोविशिष्टस्यामि न७
 तिगंगा॥ यमुनाप्रयुवतीगच्छतिप्रकर्षेणमिश्रयंत्यमानिर्नदनिः॥ स्वाकृत्कानिगच्छतिप्रविशुतगच्छताति
 वास्तिमितमिवतरंगैर्गच्छति॥ सरस्वतीसरदुत्फटकनाम॥ तत्कस्मात्सर्तः॥ सगतावित्यस्येतनसरसाविशिष्टे
 नतद्वतीविज्ञायतेहिराजस्तयेसारस्वतीनामयामनिषेकार्थवादः॥ वरुणस्यवाअनिषिच्यमानस्येन्द्रियंवाथ
 मयाक्रामत्तत्रेधाजवत्तदुत्ततीयमजवत्त्रायतायंततीयसरस्वतीततायंआविशदिति॥ श्रुतुद्राश्रुद्राविण ६१
 हिप्रद्राविणश्रुतिहिप्रनाम॥ अथवाआश्रुहिप्रमसोतुनेवविद्वेवकेनचिरवति॥ आकारलेपः॥ पूर्वपदे॥ इरा
 वतांपरुष्ट्यामित्याहुः॥ येयमिरावतातिलोकेप्रसिद्धातामिमामेतस्मिन्मंत्रमंत्रार्थविदः॥ परुष्ट्यामित्याहुः॥

हेमरुहधेगंगे४

१

साकस्मात्पर्ववतीकिमुक्तंभवति॥ कुटिलगामिनितितदस्याः पर्ववत्संयानिकुटिलानितानिपर्वणिद्रवतस्यास्तैस्त
 दितानि॥ असिक्ताकस्मात्माह्युक्त॥ असिताकथंसितमितिवर्णनाम॥ सपुनःश्रुतइतिप्रसिद्धोलोकेसितासि
 तोयदुषावितिबलदेववासुदेवावधिहृत्येकं॥ तस्यश्रुतस्यप्रतिषेधोऽसितंरुहमिदमर्थः॥ तस्मात्तुह्योदकाअसि
 क्तामरुहधः॥ सर्वानघोमरुतएवनावर्हयंतिवर्षेणतस्मात्प्रत्येकंनघनिधानमनुष्यतेविशेषणत्वेनहेमरुह
 धेयमुनेइति॥ वितस्ताअविदग्धावेदेहकोनामाग्निः॥ सकिलनदीरन्यानिर्दहाहनतामितिसामिधेनीब्राह्मणेविज्ञाय
 ते॥ अथवाविदग्धामहाकुलाविस्तीर्णा॥ आजीकीयांलोकेविपालित्याहुः॥ साकस्मादजीकप्रनवारुक्कोनामपूर्वतः जी६
 तस्मात्प्रनवतीतितद्वितेनाथवाक्रजुगामिनीसत्याजीकाया॥ विपाहिपाटनाद्विपाटयस्यसोक्तमिमतिवग
 वसाहुंतीति॥ विपाशनाद्वकिमस्याविपाशपंतपाशाअस्यावपाशपंतवस्तिष्ठस्यमुमूर्ध्वतः॥ वसिष्ठः॥ किलम
 मज्जास्यामुमूर्ध्वः॥ पुत्रमरणशोकार्तः॥ पाशैरात्मानंबधातस्यकिलतेपाशाअस्यावपाशपंतवमुच्यंतोदकेन॥
 ततःप्रनृतिस्माविपाडनवल॥ पूर्वमासीदुक्तंजिरानामसात्रुजलेत्यर्थः॥ विप्राधरणदोदकानांविपाट॥ सुषो
 मासिंधः॥ साकस्माघेदेनामनिप्रसुवंतिअजिगच्छंतिअन्याः॥ प्रनृतानघः॥ सिंधः॥ कस्मात्संदनासास्यविच्छेदेन
 विशेषतः॥ स्पंदतइति॥ आपइत्येतत्पदंताः पुनरेताः॥ आप्रोतेः॥ सर्वमात्रिराप्तमितितासामेवाभवति॥ आपो
 हिछेति॥ सिंधोपस्यार्थः॥ हेआपः॥ अपयिअस्यमयोनुवः॥ मयोनावधिअस्यसुखनावधिओयास्ताय्यंनः

६२

अस्मान्तेर्जेन्नाय। यथावयमलस्यां मन्त्रो जनाय च तथा दधात नधारयता नुगृह्णाधुं। किंचमहेरणाय महते च नोरणा
यरमणीयाय च सैर्दर्शनाय श्रुतिस्मृति उदितसम्पददर्शना नूवा अत्र प्रयो गेयथा वर्तते महितया जुषधं ययमित्येतदाशा
स्महे॥ ओषधय इत्येतत्पदं ताः पुनरेवा ता ओषधी यंति यस्मिन्निदोषक्षरारे दहदोग जातं नवति। अथादितदेता अत्राः स
यः धयंति पिबंति नाशयंति एवं ओषतेः पूर्वपदं धयते रुतरपदं कर्त्तव्येकारे। ओषत्येना धयंतीति वा उं षमि कस्मिन्नि ति ४
दुद्रादा वंगे एना धयंति पिबंति प्राणिनो दा हो पशमनाय तावेव धातु कर्मणि कारके दोषं धयंतीति वायः रुश्चि दुपजा
यते दोषो वातादि कृतः शरीरे तमेता धयंतीति दोषशब्दात् पूर्वपदं धयते रौतरे पदं कर्त्तव्येव कारके॥ तासामो
षधानामेषा नवति। या ओषधीः पूर्वा जाता इति। ओषधिस्तु प्रथमेव। अग्निचयने हेतु मने नमंत्रेण ग्राम्या रणा
निरोषधा निरुप्यते। धारता ओषधयः पूर्वाः प्रथमजाताः कुतो देवेभ्यः॥ न तावदेवा उत्पद्यंते। अथेता एव पूर्वमुत्पद्यंते
कियत्तिकाले त्रिपुरां पुरा कलिदा परत्रेताभ्यः पूर्वमादिकल्पे आद्ये कृतयुगे देवानामपि ह्यनमनपे स जीव न हेतु स्थि
तिर्नास्तीति पूर्वमन्त्रमुत्पद्यते पश्चाद्देवा इति॥ किं तासा मिति। मने नु बभूवामहं शतं धामानि सप्तच॥ तासामहं बभूवाम
वभुवर्णनामोषधयः स्वप्नावतः स्वप्नस्तः सर्वा एव पश्यमानाः वभुवर्णः कपिलाः संपद्यंते। मने जने शतं धामानि सप्तच॥
सप्ताधिकं शतं महतासां यथावज्ज्ञाने। अथवा बभूवामिति। वर्णव्यापत्या हरणानामिति॥ ता हिन्दुदादिहरंति न
रणानामिति वा न्निर्गताः सर्वस्य कृतग्रामस्य वा उं षधयः प्रथमजाता देवेभ्यः। अग्नि युगानि पुराम न्येतु तद्वन्महं बभूवाम

६२

१ नरणा ना

ता २

वर्णानां हरणानां मिति वा शतं धामानि सप्तचेति। आख्यातमेतत्। धामानि त्रयाणि नवं तिष्ठानानि नानामानि जन्मानि
रहन्तु जन्मानि अग्नि प्रेतानि सप्तशतं मोषधि जातया एतस्मिन्मंत्रे अग्नि प्रेताः॥ अथवासप्तशतं पुरुषस्य मर्मणं ते खेनादधेति
वा। अस्मिन्मन्त्रे धामानि स्थानानि। शत्रिरित्येतत्पदं। नत्पुनरेतदनिधानतो निधेयत आख्यातं शतं तदनिर्कर्मण इति। तस्या
एवास्तुतिर्नवति। आरात्रिपार्ष्णि वंरज इति। तत्पुनस्तस्मिन् कुशिकस्यार्धे। राजावा। हेराजिया त्वमाष्टपुरः पार्ष्णि वंरजः। एषि
वीलोकमाष्टरयसि किं केवलमेतदेवाने त्कच्यते। पितृर्धामभिः। मध्यमस्य स्थानैः सह। सहांतरि हेरा। तदपि द्वाष्टयसेतमसा। कि
मेतावदेवने त्कच्यते। किं न हि देवो धृक्लोकस्यापि पितृसदृशानि। ये धृक्लोकवा सिनः सदेने धृसा दंति स्थाने धृता न्यपि
वहता महता यस्मात्त्वन्तस्माद्देवि वर्त्तमाना वितिष्ठसे विष्टप्यतिष्ठसि। न केवलं विष्टप्येव तिष्ठसि किंतु हि आष्टयधृक्लोकम
पितृत्वरणाति विष्टं तमस्त्वधमहत्पुनरिमामवलोकं प्रत्यावृत्तं ते यस्यास्तव स्यात्त्वस्य स्मा कं सर्वदा शिवा न्वेत्येतदाशा स्महे। अ
रण्यो नो त्येतत्पदं। सा पुनररण्यस्य पत्नी पालयित्री देवाता अरण्यमेषां गतामात्रं। अथारण्यकस्मात्तद्विग्रामादपाणिमप
गतं नवति। अस्मिन्मन्त्रे गता वित्यस्या अरण्यं नवतीति वा॥ रमेः प्रतिषेधपूर्वस्य न ह्यरण्ये रतिर्नवति। तस्या एषा नवति। अ
रण्यं न्यरण्यं नति। रं मद्रस्या देवमुनेरायं। संबुद्धावेकवचनं। सर्वं द्वितीया बह्वचनमुत्तरं उत्पन्नदिग्मोहो मंत्रद्वयगारण्य
तोऽरण्याधिदेवता मरण्यं नवतीति॥ अहंतावदस्मिन् न्यरण्ये निरमणं न तत्स्वकथं न विज्ञेयं। नी षयमाण इव हे अरण्य
निकथं त्वमरण्यं न्येव वनानि अति केवलं प्रवपराच्येव पराश्रुतेवानावर्त्तमाना नश्यसि। अस्मावसा विति दृश्यमाने वयं तो

अस्मि संधि

६३

६६

यको६

रुहोवाति ततो देवः प्रवर्षवाति। तदेवं वर्षकर्म प्रारंभे वाद्यात्मनेव मध्यमो व्याप्रियत इति युक्तं वाद्यनिधानमिह प्रथमं समाप्नातमि
 ति। इतश्च युक्तं यदुच्यते। तासां वायुः प्रथमा गाभी नुवती तिस्र एष संज्ञता एकगर्जो वायुर्विचल्य न मेधजलेन तन्मोमध्यमो वरुणः
 संपद्यते ततो रुद्र रुद्रः। तत इन्द्रः। ततो रसा अर्जय न्यर्ज न्यः। एवमादिर्मध्यमस्य जगदनुग्रहाय वर्षप्रदानसि
 द्ये गुणोपजनने क्रमः। अनयेव गुणोपजनक्रमानुसर्वा वायुर्वरुण रुद्र इन्द्रः। यज्ञ न्य इत्येवमाद्या समाप्नाय देवतानामानु
 र्वीतदेतत्स्फुरं धृष्याने गुणं तरोपजनानुसर्वा ज्योतिर्मंडलस्य सवित प्रभृतिषु। वायुः कस्माद्वातः। वागतिगंधनयोरित्ये
 स्या। सततमसौ वातिगच्छति। वतेर्वा स्यादुक्तिकर्मणि। अनेकार्थो वेति। तस्य वागतिकर्मणो गत्यर्थस्य। एतेरिति स्थोलाक्ष
 विः।। अस्मिन्पक्षे अनयैव प्रकारः स्यात्। उपजनमात्रं। एष साविति वायुः। तस्येवाभवति। वायवायाहि दर्शयतेति।।
 मधुच्छंदस आर्षं।। आध्ययवेवाधवोपस्थाने विनियोगो वाद्युत्पत्तिगोत्रा रुद्रास्यते। हेवायो दर्शयते दर्शनाय दर्श
 नाहं।। तदर्थमिमं सोमाः सौ अस्माजिरलंकृताः पर्यासाः।। अरं कृताः पातुं संस्कृताः। सत्वमस्माकमिदमाकाशं अधिष्ठान
 शुक्लाचनतः आयाहि। एतच्च एतेषां सोमानां यः सोऽशस्तवतं पाहि पिबेत्येतदाशास्महे।। वायोः सर्वस्थानतामपेक्ष्य
 विचारमागृह्यततो वेधारयति। सर्वस्थानत्वे पिसितिके मन्थमिंद्रात् मध्यमा देवमवस्थं त्रदक सोमा अरं कृता स्तेषां
 पिबेति प्रसिद्धं। इत्यमध्यमस्य सोमपानंतदर्थं सोमसंस्कारस्य अप्रसाध्यमन्यस्य। तस्मादिंद्र एव वायुः। तस्येन्द्र

६६

३१

गा१

वि३

२वा

स्पवायोरैव एव सूक्तेयस्यामिंद्रस्य विशेषणत्वेन वायुत्रावस्तथा एषा पराक्रुजवति। आसस्नाणा स इति। नर
 वाजस्यार्षं।। महाजते मह दुक्ते रास्यते पुत्रे पक्षे। इत्याश्वाः सुवक्त्रे कल्याणचक्रे रथे योगार्थं इंद्रं विसान
 मच्छा इन्द्रमनिबलायमाने अधिकवलमात्मानं मन्यमानं आसस्नाणाः आससुवांसः। नित्यमासर्षं तिर्यता मुक्ता रथे
 स्माकं आयाहि सोमपानाय इत्यमिति। किमस्माकं ते कुर्वन्ति। अग्निमवक्रुज्यतो वहेयुः।। रुद्रगामिनो नृत्वाश्च
 वो अन्नं सोमा रथमेतदस्मद्युह्यत नृचिन्तव पुराण चतत्पानाय नमिंद्रमग्निवहेयुः। नृहि प्रं यथास्येन्द्रस्पवायोरि
 दममत्त एष सोम न हो न विदस्येर्दं विदस्तेऽनुपहीणे एतस्मिन् सोम न हो न विहयेयुरित्येतदाशास्महे। अव इत्येतदन्नाम
 नृहि सर्वत्र क्रयते। नृविदिति नवपूर्यो विधायको नियातो न वंयः सोमो गृहात्वा तत्कालमेव हूयते। पुराण पुनर्यः प्रातः
 सवने गृहात्वा माध्यंदिने सवने हूयते तत्ताय सवने वा। तद्यथा। अतिग्राह्या ध्रुवश्च एवमेतस्मिन्मंत्रे ऐंद्रसूक्तम
 ध्याति त्वात् मद्रं प्रधाने यद्वाद्यनिधानं तन्नेध दुकमिंद्रस्येव विशेषणार्थं अंजनमात्रमित्येके।। अपरं पुनरुन
 यप्रधाने यमगिति मन्यंते न दपक्षवादिनस्तत्पुनरपुक्तनिधेवत्ये विनियोगात्। वरुणः कस्मात् वरुणो तातिसतः।
 सहियं हृणोति मेधजालेन तस्येवाभवति। नीचीनवारमिति अत्रैरायं। नृक अच्यते द्वारं यस्य स न वति।
 नीचीनद्वारः अधोद्वारः तनीचीनद्वारः अधो विलंकृत्वा कबंधं मेधवरुणो मध्यमः। अतएव मेधसंबंधा
 त्कवनमुदकं प्रससर्ज प्रसृजति महत्वेन नक्षमहानेतच्छ्रुत्यात्कलं शिदसा अंतरिक्षं धावा पृथिव्योर्वा

२ लोकाजं स्वयं रश्मिमुक्ता यथाऽष्टः नाम प्रकृत्युमानं यवान् प्रराजय प्रचारयति तद्वत् ब्रह्मणः प्रकृत्युमानं
 नृत्तं सर्वत्र लक्ष्यतीति विधा ०२

६७

तरिहं च महत्वेन सर्वमाहुरयिष्यन्तिव ॥ ततोति प्रसूतो देकेन विसृष्टेन विश्वस्य नुवनस्य नृतजातस्योदकस्य
 वाराजेश्वरेपिवनायवमिव कश्चिन्नैस्त्वं कर्था स्वल्पं वक्ष्यामि न त्रिविविधमुनित्तिलेप्यतिभूमिं कृत्वा यः सोऽस्माकं
 मिदं नाम करोतु अथैवमन्यथा योज्यं । प्रसूतति धावाष्टपि यो चांतरिहं च प्रकृष्येण जस्येति त्रयाप्यतिमह
 त्वेन यस्माच्चोत्पादयति । तस्मात्स एव नुवनस्य राजा विश्वस्य नुवनस्य नृतजातस्य तेन हेतुना तदनुग्रहाय नाचो
 न द्वारमधो विलं मे धं कृत्वा यवमिव रश्मिर्न त्रिभूमि मिति समानं पूर्वगा कबंध इति मे ध उच्यते । कस्मात्किंच न मुह
 कं कवतेर्गत्यर्थस्य तदस्मिं धीयत । इति कबंधो मे धः उदकमपि कबंध उच्यते । तत्कस्मात् । अत्रोत्तरं पदं प्रथमं नि
 राह ॥ बंधिधातुरनिभृतत्वे निभृतत्वावदचपलः । तद्विपरीतार्थवाची बंधिः कंच तच्चपलं चेति कबंधं सुखं चानवस्था
 पि चेत्यर्थः ॥ तस्य वरुणस्य मध्यमत्वे एषा पराक्रुक्ता नवति । साधुनः किमर्थं । वर्षकर्म वरुण निधानं चर्येपि दृष्टं
 उत्तरस्यानुशब्दत एव मध्यमो वरुण इति विशेषहेतुनोपपादयति ॥ तस्मिन् समनेति ॥ नामाकस्यार्थः । सुदृश्यं तस्यो
 पसर्गस्य संबधिक्रियापदनास्ति इति तं स्वनिष्ठा मित्यत्रिंशर्व क्रियापदमध्याक्रियते ॥ सुदृष्टं तमनिष्ठो मि ॥
 केन समनात समानयात घोष्य गिरास्तुत्या ॥ पितृणां च मन्मजिः । ये च पितृणां मनो यामनना हा वदुमानाः
 स्तोमास्ते स्वीहा मनिष्ठो मि । नाजाकस्य प्रशस्तिः । याश्चाममना जाकस्य प्रशस्तयः स्तुतयो योऽप्यास्तुव
 राणां प्रतिता निरजिष्ठो मि । किंलक्षणो यो वरुणः यः सिं धूनामुपोदये । यः सिंधुना नाम पा मुपोदये उ

६८

इ५

१ श्वा

पोरुमे अंत रिहलोके वर्षस्य । सप्तस्वसा संपद्यते । मध्यमा निरश्वा धा निः सप्त निर्वीग्निः । समध्यम इति वरुणे निरुच्यते शब्द
 त एव तस्मिन् त्रेतदनुग्रहादस्माकं न जता मन्यके समे । मा भवन्नन्यके सर्वे । अन्य एवान्यके रात्रवस्ति नुवनस्माकमिति । रुद्रः
 कस्मान्नरो ना निसतः सहिस्तनयितु शब्दं करोति शेरुयमाणोऽवतीति वा । शब्दं कुर्वाणो मघादरस्योऽवतीति । रोदयते
 री । शत्रून् सौरोदयति दुःखयति । ब्राह्मणमपि चेतस्मिन् नर्थे नवति । यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकां कठानां प्रवचनं एतिहा
 सि कैरेतसमैवेति । सकिलपितरं प्रजापतिमिषुणा विधंतमनुशोचन्तरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वपदोदतिरिति हारिद्रविकं । स एवार्थः
 केवलं नुशाखांतरमन्यत् ॥ एवं शाखांतरयोऽपि देवतानि धान निर्वचनांतरा एषु यत्पाणा कपप्रदर्शनार्थं । हारिद्रवो नाम मेना
 यणा यानां शाखानेदस्तस्यैवा नवति । इमारुद्रा येति । वसिष्ठस्यार्थः । उत्तरा चैश्वर्यलगाव विनियोगः ॥ हेतोतारो यथमुच्यधोऽमागि
 रः कृतीर्नरतरुद्राय किंलक्षणाय स्थिरधृत्वनदधनुषो ह्यिषेवेवा । इषेदेवायुधानादिगुणयुक्ताय । स्वधावो स्वधावते । अ
 नवते । अथाह्नाय अनजिभृताय केनचित्सहमानाय नित्यमनि नवते शत्रून् विधसे विधानेति ग्मायुधायतीराण युधाय ।
 सचेमा गिर उच्यमानाः शृणोस्वस्माकमित्येव दांशा स्महे ॥ सहमाना येति बलहतेर्मध्यमस्तस्यैवा परा नवति । साधुनः किमर्थं
 विधानद्रुक्कं सर्वस्याम्यविते तद्रवति । किमसौ विधत्त इति यतः परया निर्वृत्तिरहः पिशाचानि ॥ ति । यातेदिह दवसृष्टेति । हे
 भगवद्रुद्रा येतवदिह दायुधं न्वराति । सारादि रोगाख्येन प्राणिनो हं सिदिवस्य रिहलोका दधितया वसृष्टा चरति ॥ स
 र्ववहिदेवताभ्युत्थानिति गम्यते दिवस्यराति लिङ्गात्कर्माधिकारस्याना निनु विशिष्टानि इति तिर्यगां त्रीणिकर्माधिकार
 स्थानानि नियतानि नवति । अत एवाक्तमग्न्याधिकारे कस्याना नवतीति कथं याचरति दिह । अथाष्टपि व्याव्रीधादिना

वे७

६२

४ तउ

६३

६४

सोयमिदं दृष्ट्वा ॥ इदं ते वैश्वर्यं कर्मणः ॥ इदं देः सर्वपदं प्रवृत्ते रयते वर्तते रयदं ॥ किमसौ प्रवृत्तिरयति वेति ॥ शत्रूणां हारयि
ता इव यिता वा ॥ किमुक्तं न वेति ॥ इदं श्वरश्चासौ दारयिता च शत्रूणां ॥ अथ वा इदं श्वरश्चासौ दारयिता च शत्रूणां मिता इति ॥ अथ
वा इदं श्वरश्चासौ दारयिता च यज्वना आदरं कर्त्तुं ॥ यज्वना मुपरितस्पर्षा न वेति ॥ अदं रुक्ममिति गतो रययस्याय
उत्सामेधः सकस्मासि दना ॥ उत्सर्वस्य सदेः ॥ अर्धमसौ सन् इत्थं सः ॥ उत्सर्वस्य वा इत्थं सः ॥ उपयसा वा विस्थितः स्यं
दती कसः ॥ उ न ते वा उं दाले दन इत्थं स्य क्लेदयत्पु सौ तमु स्य मेधे न ग वल्लि इत्थं सः ॥ दारितवानसित्वं दारयित्वा चि
र्ज ॥ इत्यतस्पो स्य स्य स्य जो विधा नि बिलानि विवृता नित्वमकरो रुद क निर्गमन दारणि सत्वमु मुना प्रकाशेण आर्णवा
नार्ण स्वतः ॥ आर्ण सा उदके न त दतः एता आध्यामिकान् संस्था यान् मेध संघातान् रुद क नारेणा तिगुरुणा वा ध्यामाना न्यथा क
ल मरणाः ॥ विस्मृत्वा न सि ॥ रमण तिर्धातुः संघमन क मत्र ॥ तद्यथा ॥ सविता धेनुः ॥ दृष्टि वा मरणा दिव्य ॥ इह पुन मेध वि
हारण संवेधात् विस्मृते न कर्मा ॥ किंच महांत मिं द्यो प्यति महा न्यर्वतो मेधः ॥ केन चिदप्यन्येना शयो विवृत दारः कर्त्तुं
तमपि विवृदः यद्यवणे ॥ विवृत मपाव तो रुद क निर्गमन दार मकरो ॥ विवृत च स्य जो विधा राः अस्स जो धाराः त्वमुद क
धाराः पुनः पुनरवहन् ॥ अवधन् दान वं उद क ता रं मेधं एत दकार्षीः ॥ त्वं स इदं ना मास्मा कं कुरु धेति तस्पर्षा परा न
वति ॥ सा पुनः किमप्यं ॥ उक्तं हि ॥ अथास्य कर्म रसा नुप्रदानं वज्रवधो या च काचिद्वै कृतिरिति ॥ तदेत दि हरसानुप्रदानं
वज्रवधश्च इति तां बल हृत्क पप्रदर्शनायं अपरो दो क्रियते ॥ जो जात एव ॥ प्रथमो मनस्थानिति ॥ गत्सम दस्यायः

५२

सेनालक्षणम्

४ धा

शारीरात्

६

४ ता

३ ग्रं

इं शायमनस्वते पुरोडाशस्तस्य याज्या ॥ गत्समिदमिदं श्वरप्रदानादै इत्थं विभ्रतमिदं द्योयमिति मन्यमाना जिघांसवो
सुराः किल मरुज्जणे विना ह्यस्तेपमिदानं मेकः ॥ शक्वा हंतुमिति परिब्रजिरे ॥ सकिल जीतो नेन सक्तेने इत्थं वा
आत्मानं च ज्ञासागपरे न्यः प्रतिवेदयन्वकार ॥ योजात एव ज्ञात मात्रा एव प्रथमो मुख्यः सर्व ज्ञातानां प्रति मुख्यतां संपे दमनस्य
च मेवा ॥ अन्ये हि काले न मुख्याः संपद्यंते मेधा विनश्च ॥ देवो देवान् कुरुना पर्यभूषत ॥ सत्यपि देवत्वा विशेषे इतरान्
देवान् कुरुना कर्मणा कर्मणा पर्यभूषत ॥ पर्यगृह्णात ॥ परिगृहात वान् स्वामित्वेन पर्यरुत्तं द्या मुरव्यत्वात् ॥ अत्यक्राम
दाशनावन ॥ यस्य च शुष्मात् बिलान् रोदसा ॥ अन्यसेता अविभाता ॥ नृणमस्य मरुत बलस्य महत्वेन ॥ अतिमहदसह्य
मस्य बलमवश्यमयवा मोसा दयिष्यतीत्येवमतिमहत्त्वावतधावा दृष्टि व्यावबिभाता यस्य शुष्मात् हे असुरजनाः ॥
स इदं नाहमिदं ॥ ज्ञासाग हंत असादा देवा वा दान रूप इति ॥ केषु दृष्टार्थस्य ॥ अनुजते इमं त्रस्य इव थस्य गत्सम
इत्थं इति प्रतिशान्तिर्नु विवृत्या ख्यान संवेधात् ॥ अत आदशयति ॥ मंत्राणां मोहा सिकोप्यर्थ उपो हितयोः सावपि
तेषां विषय इति ॥ अथ वा दृष्टार्थस्येति देवा र्थं संततवतो ॥ इव ता नावितांतः करणस्य तत्राप धातो जात ॥ अतिह
र्षा दारव्या नु पुक्ता अन्ये न्यः कथनसंयुक्तेत्यर्थः ॥ पर्जन्यस्य परा धंत विपरीतस्य ॥ तदृष्टं सावित्यस्य धातोः सकथं न वेति आ
धंत विषय्येयत्वात् तस्मा धंत विषय्यं स्वयमेव दर्शयति ॥ तर्पयिता स एव भवति किमेक देशिकं नोक्तव्यते ॥ ज्ञयः ॥
सर्वजनपदतर्पयिता ॥ अथ वेव मन्यथा स्यात् ॥ परा जेता वा ॥ परः प्रहृष्टो जेता पर्जन्यः ॥ परशब्दात् सर्वपदं जयते रुत्तर

६४

१०

पदं परो जनयिता वा शल्लो ज नयिता तदेव पूर्वपदं जनयेते रुत्तरपदं ॥ आर्जयिता वा । कस्य रे सानां प्रपूर्वस्यार्जयतेः पर्जन्यः सहस्रान् प्रकटीकरोति तस्येषां जवति । विवक्षानुंतीति । अत्रैराधं । कारार्थादिगुपस्थाने विनियोगः । विवक्षानुं हन्ति विहन्ति वक्षान् पर्जन्यः अशनिपातेः कदापि दातुं कदापि न नाकालं प्रजवान्यापहतो वर्षेणोषधौ रजनिष्यादयन्स्त नयन् हन्ति उपशमयति सुनिहं कुर्वन्ति दा । विहन्ति चरन्ति सि वि वि धं हन्ति अरु कर्मणः ॥ विश्वं विनाय सर्वान् लिचा स्मृता निविशति । महावधात् । पर्जन्या लक्ष्यं । उताना गार् ईषते । एवं नाम महावधादस्मात्सर्वान् लिचता निविशति येनानागपि अनपराधोपि सन्नसर्वा एवास्माद्धर्षकर्मवतः । स्तनयितुश्चै रशानि मुं चतः । ईषते पलायते मा मयं हन्तीति मन्यमानः योयमेव मतिमहानुजावो जगवा न्यर्जन्यः सर्ववत्समाकमिति । बहस्पतिर्कस्मात् बह हतः पातावा धालयिता वा बहो महो बहस्पजगतः उदकस्य वा पातारहिता पालयिता पिरहिता वै धालय स्वमप्यैकै त्वं तस्येषां जवति । अश्रापि न द्रमिति । अश्राप्यस्यागिरसस्यार्धं । अश्रानवता व्यापनवता मेघेनापि न द्रमात्मेनामधममतिना धनं ब्रुवन् विहन्ति अवहितं अदृश्यमन्यै बहस्पतिर्मधुदकं पर्यपश्यत्सर्वतोऽपश्यत् कथं मस्य न दानं उदनिहियं तं मत्स्यमिव दाने उदके उपक्षायमाणायै हियं तं निवसं तं यथा मत्स्यबेधोऽल्प उदके जिघृक्षुर्मस्य परिपश्येच्छुः ग्रहा तु मयमिति ॥ एवं पर्यपश्यत् निहज्ज्जारचमसनवक्ष्णात् नञ्चम धाश्चानिर्जनारनिहंतवान् । कथंचमसनवक्ष्णात् यथा कश्चित्कुशलः शिल्पी वक्ष्म मध्याच्चमसं यत्तपात्रं नि

* अ६

४८

९३

१०

२ सं हो म

रं हरे निष्यादये देवं निर्जहार बहस्पतिरत एवोदकनिर्हरणमधमः कथं मसौ निर्जहार विरवेर्णं विहृत्य प्राधो नातिमहता रेवणशब्देन सन्नेहमेघैस्तस्यार्धं संधिबन्धनं कृत्वा विहृत्य तत एव विकलीकृत विहृत्य समंततो विशाकलो हृत्य एवं निर्जहार मधयो बहस्पतिः सोस्माकमुपो दं करोत्विति । चमसः कस्मात् चमसं जहाण पर्यस्य तत्र हि सोमश्चाप्यते । ब्रह्माणस्यतिः कस्मात् । ब्रह्माणं पातावा पालयिता वा ब्रह्मान्न मे कृगादिवा तस्यो जय स्याप्यसौ वर्षेणोषधौ रजनिष्यादयन्नुपाता संपद्यते ॥ वर्षा नावेधेत दुर्जयमुत्सा दतितस्येषां जवति । अश्मास्यमवतमिति । अश्मस्य दस्यार्धं । अश्मशब्दादशानवतमिति । आस्यशब्दादस्ये दनवतमिति नाप्यकारश्च कारतथा मामर्थ्यमपेक्ष किमुक्तं जवति । उदकं व्यापनक्रियया तदंतमास्यं दनक्रियया चोदके प्रक्षरणक्रियया तदंतमश्मास्यमवतमेधं मधुदकधारमुदकधारयितारं यं ज्ञाजसा बलेनाप्यत्त एतत् । अश्महन्तु ब्रह्माणस्यतिः । तमवतमवति तमवागति तं क्रमिमुदकजावेन गतं पुनरादानकालमुदकस्य प्राप्य तमेव विश्लेषी धरे पिबन्ति ॥ तदुदकमाददेते के पुनस्ते स्वर्गः सूर्यस्य रश्मयः स्वरिवयेदृश्यंते । ते सूर्यसमान इर्वा नाः स्वर्जावेन वा सूर्यजावेन ये मंडलीकता दृश्यंते ते पिबन्ति पुनश्चाप्यत दुःसर्गकालबहुसाकं बहु उदकं साकं सहजतामंडला देवांच आवत्येन मंतरिहते ॥ उत सं मेधं । उतिगं उदकवंतं कुर्वन्तिः सिचंति । तंच पुनरेवं मेधं यो ब्रह्माणस्यति लोका नुग्रहाय प्रतिसंवसं रं हणे हि सोस्माकमिदं नाम करोत्विति ॥ पंच दशास्यप्रथमः

५३

२ त३

६४

पारदलो.२ पाण्डुपातने.२ भावयत्यमर्थे कले.२ मधुमंतमिति प्राप्य देव पूर्वस्याः विनियोगो मद्यव्रते अदितै चतुरूपश्चतुःसनश्चिग्रहः।
तस्य तृतीयमनयश्चिग्रह्यते। हे हे त्रय्यपते ११

57.

५ यामः

६८

६३

हेत्रस्यपतिः कस्मात् हेत्रं तावत्तुल्यं यते निर्वासकर्मणः । तदप्यश्रयेण हि ग्रामे हीयते निवसंति कुटुंबिनः । त
स्य पातावापां लयितावामध्यमः तत्कर्मोपपन्नो हि हेत्रस्य हेत्रं तु साफल्यं ॥ यदा हि मध्ये मे न दृष्टं भवति ॥ अथ हे
त्रं सफलं नवति । विष्णु हातमेव समाप्तातं निगमेतथा ह्येष्टं ह्येष्टं त्रस्येषा नवति ॥ हेत्रस्यपतिना वयमिति । वा
मदेव स्यात् ॥ हेत्रस्यपतये चरोः पुरोनुवाक्या । हेत्रस्यपतिना सुष्ठु हितेन केनचिदक्षेपेन मित्रेण संयुक्तां पसंतो व
यं जयेमंगवाश्चाहानिधनानि दुष्टानि ब्रूलवन्ति पोषयितुं लिपोषणाद्यसमर्थानि उपनामि तद्वाणां चास्मा
कं हेत्रस्यपतिर्न त्वत्प्रसादा देवतानि नोक्तुं शक्तिरस्तु कथमिति ॥ आस्त्यस्य उपसर्गस्य संबंधि क्रियापद
मध्याजहारनायकारः । आहरेति । कोऽर्थः । उपजातशक्तयो वयमेव माज्ञापयंतं परिचारकानि दमाहरते
तिसर्वद्व्याण्यथा स्तुतं वा महितं या हेत्रस्यपतिं तस्मान्मडु ॥ मलतिर्दानकर्म ॥ ईदृशेन लानायाजो ग
यचास्मान् दृष्टालुधारयतु । नित्यं स्थिरान् करोतु इत्येतदाशास्महे । तस्येषा नवति । सा पुनः कस्मात् । यस्य च
शरेष्वा पुरोनुवाक्या तत्र ब्राह्मणं नवती यं वै हेत्रं पृथिव्यस्यामदानायां प्रति ति यत्तः परया वर्षलिंगयोपपादय
ति मध्यस्थानः हेत्रस्यपतिरिति । नक्तिमात्रं ब्राह्मणमिति । हेत्रस्यपते मधुमंतममि मधुकरत्वा दुमुदकसं
घातं घेनुर्यथा पयो दोतधि । एवमस्मा सुधत्वा प्रहरे । किंच मधुश्रुतघतमिव घृतं । मधिवयनमुद्रमुद्रः श्रोतति
घतमिव सुप्तं उदकं अकलुषं तस्य दानेन । रुतस्य नः पतयो मल्लयंतु । रुतस्योदकस्य पतयः वस्तु सर्वमं प्र

होव ४

परा ५

۵۹

२६

सुतीति ४

किमुपंय

चातत्रग्रमा
नशब्दधं३

५म श्री

पातारो मा धमि कारेवाः क्षेत्रस्य पतिप्रमुखाः मृजयं नित्यमग्नान् रक्षन्तु मृजयन्तु वा। अतएव मंत्रात्मकमनतः परं सर्वमंत्रेषु ५१

जाम्यजामितापदानां चित्पते। जामातिपुनरुक्तसंज्ञा। सापुनरियं निगमत एव विज्ञायते हि॥ जामिवा एतद्विज्ञे-
त्रियते यन्मरुत्तता योऽग्रहो गृह्यते। मरुत्तता यं प्रास्यत इति। तदेतत्पुनरुक्तं द्विविधं समानशब्दार्थं समानशब्दा-
र्थं नामपदेकमेव पदमेकार्थमिकस्मिन्नेव वाक्याधिकारे पुनरुच्यते॥ तद्यथा॥ मन्मरेजति रक्तो हामन्मरेजति
इति। तदधिकृत्या न्ययाप्रतिसमाधानाशक्तौ वक्तव्यं न्यासैक्यां समर्थं मन्यत इति। यत्पुनरसनां च पदमन्यस्यते। म-
तदपुनरुक्तमेव यदसमानशब्दं समानार्थं च तदसुरवप्रतिसमाधानमिति मतदर्थमिहोपोद्धृतं तदसमान्यां क-
वातित इति वाक्योपादाने यस्मान्मन्मरेजति स्यात्तद्विषयसमानानि व्याहारं पदं नवति समानमर्थमन्मरेजति पदं
नरेण्यः कश्चित् सर्वं द्रव्यं त्रिहितोर्थस्तमेवोत्तरे द्रव्यं त्रिदधत्। जामिन्नवति। तद्यथा। मधुमत्तं मधुश्रुतमिति यो हि
मधुश्रुतं देवशर्ममधुमाने कृतावदाचार्यमतं। यदेव समानेष्टाने पादे समानानि व्याहारं नवति तज्जामिन्नवतीत्य-
परं नाना द्रव्यगतयोः समानार्थयोरपि पदयोरसमानपदांतरव्यवधानात् प्रकृतार्थानुस्मृतये पुनरनुप-
कीर्तनमजाम्येव। किं नु यदेव समाने पादे एकस्मिन्पादांतरेण व्यवहितं पदं समानार्थं पुनरुच्यते॥ अविच्छिन्न-
प्रसक्तानुस्मृतितदेव जामिन्नवतीत्यपरं॥ तद्यथा हिरण्यरूपः सहिरण्यसंघगिति यथा यो हिरण्यरूपः सो वश्यं हि
रूपसंघे कृतं किं नो नरुक्तेन तद्योज्यं पदं तस्योपादातदसाधुमंत्रवाक्यं नैक्यते। यथा कथा च विशेषोऽज्ञा-
मी नवतीत्यपरं यथा कथं चित्रयः कश्चित् स्वल्पेन पितृत्रविशेषो वक्तव्यः॥ दृष्टानुविधानात् तदसौ अर्थानुविधा-

अर

मा४

चारहो. २ पाजपालने. २ भावयत्वमर्थे कले. २ मधुमंतामिति. २ ज्ञानयिदेव पूर्वप्रा. विनियोगो मद्यत्रते अदिले बलरूपश्चतुः सनपतिग्रहः। तस्य नृतीयमनयज्ञी गृह्यते। हे हे त्रयपते ११

७१

पयामः

६त

६शु

हे त्रयपतिः कस्मात्तत्रे जंतावल्लि यते निर्वासकर्मणः। तदपाश्रयेण हि गामेही यंते निवसंति कुंडुविनः। तस्य पातावापालयिता वामधमः तत्कर्मोपपन्नो हि हे त्रयपति त्रयसाफल्यं ॥ यदा हि मध्यमेन दृष्टं भवति ॥ अथ हे त्रयसाफल्यं भवति विग्रहा तमेव समाप्तातं निगमेतथा हं ६६ ६६ ६६ त्रयसाफल्यं भवति ॥ हे त्रयपतिना वयमिति वा मदेव स्यात् ॥ हे त्रयपति त्रयचरोः पुरोनुवाक्या ॥ हे त्रयपतिना सुष्ठु हितेन केन चिदाज्ञेन मित्रेण संयुक्तां मसंतो वयं जयं मे गवाश्वादानि धनानि पुष्टानि बिलवन्ति पोषयितुं णि पोषणा यसमर्थं निजयनामितद्राणां चास्मा कंच हे त्रयपति न त्वं असादा देवता निजोक्तं राक्षसैरस्तु कथमिति ॥ आ इत्यस्य उपसर्गस्य संबन्धि क्रियापद मध्याजहारनायकारः ॥ आहरेति कोऽर्थः उपजातशक्तयो वयमेव माज्ञापयंतं परिचारकानि दमाहरते म तिसर्वद्रव्याणि यथा स्तुतं वा महितं याज्ञे त्रयपति तस्मान्मडतु ॥ मलतिर्दानकर्म ॥ इदं शोधनलाजाय नो गायचास्मान्द्रहातुधारयतु ॥ नित्यं स्थिरान्द्रकरोतु इत्येतदाशास्महे ॥ त्रयसाफल्यं भवति साधुनः कस्मात् ॥ यस्य च शोरेष्वापुरोनुवाक्या तत्र ब्राह्मणं भवतीत्येव हे त्रयपति वयस्यामदानायां प्रतिष्ठितः परयावर्षलिंगयोपपादय तिमध्यस्थानः हे त्रयपति रिति ॥ नक्तिमात्रं ब्राह्मणमिति हे त्रयपति मधुमंतममि मधुकरस्वादुमुदकं स धातं घे नुर्यथापयो दोर्ध्व एव मस्मा सुधत्वा प्रहरे किंच मधुमंतं घतमिव दत्तं मध्विव नमु कुमुदः श्रोतति घतमिव सुदत्तं उदकं अकलुषं तस्य दानेन रुतस्वनः पतयो मलयंतु ॥ रुतस्योदकस्य पतयः कस्मात् सर्वमंत्रेषु

लोव ४

परा ५

७१

२६

सुतीति ४

किमुप

स्वाधुनिविधा नायते नैक

तीतपदं। अपरेषु नः कृतवाक्यार्थपरिग्रमा सति रिक्तं पदं पुनरन्वयमानं निपातवत्सादृश्येणैवार्थवदिति प्र

७२

नेयते तैवेने केन चित्स्वल्पेन अपि विशेषेण तदजामि नवृत्तिसमादधते ॥ तदेतद्वगतं भवति ॥ इदमेव त्वमाह मा चार्थस्य यथा कथा च विशेष इति ॥ तदर्थमुदाहरति ॥ मंद्रका इवोदका नमंद्रका उदकादिवेति यथा ॥ एवमादिषु यथा समानत्रायेषु असमानत्रायेषु च पुनरुक्तेषु यः कश्चिद्विशेषो वक्तव्यः ॥ कथमिति मंत्रमेव तं व्याचक्षेहे यत्रैषादः ॥ स३ योगहेमं व आदयेति ॥ रुषनस्याधीकामतो देवता कल्प्याः विधिषु उच्यते ॥ योगहेमं व आदाय योगो नाम लिखितं तार्थस्य प्राप्तिः ॥ हेमानामतत्परिपालनं हे विधिषुः एतत्तु जयं न वदन् आदाय मधुधानं सर्वयोगहेमान्द्रुषान्द्रुषां सर्वार्थे धं नस्यासं उन्नमः ॥ उन्नमो युष्माकं ॥ आवो मर्दानमजसा उपरि युष्मानधितिष्ठेयं ते पूयमाक्रातमर्द्रानो मयाममाधस्य दात्यादयोरधो वर्त्तमानाः सन्मुखप्रेक्षाः अस्वाधानं सर्वार्थवत्तयो नत्वा नित्यं आवदत ॥ कथं मंद्रका इवोदका नमंद्रका उदकादिवेति नित्यमस्वाधानं वाग्दत्तयो निर्वचनाः संपद्यंत एवमदत्तं पूयं भूयास्तु मंद्रका उदकादिव ॥ यथा चोदका नैवे मंद्रका यथान्नवंति एवमदत्तं वेद्यमित्फदके मयमानं मेव विशेषः पूर्वयो रपि मंत्रयो नवृत्तिकश्चिन्मधुमान्द्रुमधुविरतं मुकुमुकु श्रोतताति ॥ यथा हिरण्यरूपः सहिरण्यसंदृग्ति ॥ अत्र नवृत्तिकश्चिद्रूपः ॥ ननु हिरण्यमिव दृश्यमानः प्रिय इति विशेषः ॥ वास्तोष्पतिर्वक्तव्यः ॥ सच पुनरेव रुद्रात्मना मध्यमो वास्तोष्पतिः ॥ विज्ञायते हि वास्तोष्पती ये यायावर्षप्रतिपत्तौ गृहगमनमधिष्ठेयः दत्ते मंद्रकाः सर्वास्तैवेन नवृत्ति ॥ एवं मदत्तं पूयं मानता एवमत्रैकत्र विधिषां निबल्लि मंद्रका उपमानं अन्यत्र उदका ४

मां ७

त ३ ७२

जातारो मा धमि कारे वाः हे त्रयम्पति प्रमुखाः मजयं जुनिसम आनरं रुं उ रजयं उ वा। अतएवमं ब्राह्मणक मतः परं सर्वमं त्रेषु १

वा। तत्र प्रमा
नशब्दार्थः

ममौ

जाम्यजा मितापदानां चित्पते। जामाति पुनरुक्त संज्ञा। सा पुनरियं निगमत एव विज्ञायते हि॥ जामिवा एतद्विज्ञे
क्रियते यन्मरुत्वता योऽग्रहो गृह्यते। मरुत्वता यं शास्त्रत इति। तदेतत्पुनरुक्तं द्विविधं समानशब्दार्थं समानशब्दा अर
थं नामपदेकमेव पदमेकार्थमेकस्मिन्नेव वाक्याधिकारे पुनरुच्यते॥ तद्यथा॥ मन्मरे जतिरसोहामन्मरे जति
इति। तदधिकृत्या न्यथाप्रतिसमाधानाशक्ते वक्तव्यं न्यासजयां समर्थं मन्यत इति। यत्पुनरसनां यं पदमप्यस्यते मा ४
तदपुनरुक्तमेव यदसमानशब्दं समानार्थं च तदसुरवप्रतिसमाधानमिति मतदर्थमिहोपोद्धृतिं तद्यसमानां क
वाति तद्विनिवाक्योपादाने यस्मान्नाम वि एकस्याम वि समाना निव्याहारं पदं नवति समानमर्थमन्निव्याहरति पदां
तरेण यः कश्चित् सर्वे द्वे त्रिहितोर्थस्तमेवोत्तरे द्वे त्रिद्विधत्तं जामि नवति। तद्यथा। मधुमत्तं मधुश्रुतमिति यो हि
मधुश्रुतैर्देवश्रुतैर्मधुमानैर्कृता वदाचार्यमतं। यदेव समाने धामे पादे समाना निव्याहारं नवति न जामि नवतीत्य
परं नाना द्वे च गतयोः समानार्थयोरपि पदयोरसमानपदांतरव्यवधानात् प्रकृतार्थानुस्मृतये पुनरनुप्रस
कीर्तनमजाम्येव। किंतु यदेव समाने पादे एकस्मिन्पादांतरेण व्यवहितं पदं समानार्थं पुनरुच्यते॥ अविच्छिन्न
प्रसक्तानुस्मृतिते देवजामाति परं॥ तद्यथा हिरण्यरूपः सहिरण्यसंघटित इति यथा यो हिरण्यरूपः सो वश्यं हि
रण्यसंघटित इति किं पौनरुक्त्येन तद्योज्यं पदं तस्य योगाद्वा तदसाधकं मंत्रवाक्यं नेत्कच्यते। यथा कथा च विशेषोऽज्ञा
मि नवतीत्यपरं यथा कथं चित्कथः कश्चित्स्वल्पोपि हितत्र विशेषो वक्तव्यः॥ दृष्टानुविधानात् ह्येव सोऽर्थानुविधा

न हीनमन्वाहरे यूरुद्राय हित द्वाये ते यद्वा तमन्वाहरे युः रुद्रं नूतमन्वाहरे युरिति। स एष गृह्याधि देवता रुद्रो वा सो
पतिः॥ स पुनरमीव होतवत्तुल्यं तिलिङ्गान्मध्यमः। तस्य सर्वपदं विगृह्य निराह॥ वास्तुर्वसे ते निर्वसि कर्मणः॥ वास्वि
ति गृह्यमुच्यते॥ उच्यते हितस्मिन् तस्य पातारहिता तदधि नो वे नू देवता रुद्रात्मना च तत्कृतेनो प्रकारेण रहि
ता मध्यमः॥ इतरथा क्त सो देयुर्गृहाः॥ तस्यैवा नवति। अमीव हावास्तोष्यत इति। वसिष्ठस्याधी। गृहका क्तिकास्या रि ४
जापा केयाया वर्यं प्रतिपत्तो च वास्तोष्यता य हो मे विनियोगः॥ हे न गव नू वास्तोष्यत वमस्माकं ममीव हा नव॥ अमीवा
रोगस्तस्य हंता॥ कथं सर्वाणि रूपाणि आ विशान्द्रयस्यास्मत्पुः खहतो धीः प्रतिपत्तः सर्पादेः न कुलादिस्तस्य तस्य
रूपमा विशान्द्र धतंत मस्माकं अमीवानुं जहि अमुना प्रकारेण पुनस्मदुपद्रवानुसंस्थामि त्रसुशो वः सुष्टु सुखो ज रवा ७
व॥ शिव इति सुखनाम तत्कस्मात् त्रिष्यत वकारो नाम तत्कस्मात् त्रिष्यत वकारो नाम करणः त्रिषि द्वानुः वका
रः॥ इत्ययः॥ त्रिषि इत्यस्य स पुनरंतस्यांतरोपलिङ्गा अंतं तिष्ठति धातोर्धातुः सोऽंतस्यः॥ न संज्ञायथांतस्याः पूर
त्तवाः॥ कश्च पुनरसौषकारः॥ तस्यांतं रमवकाशस्या नमुपलिङ्गयति उपगच्छति यः स नवत्यंतस्यांतरोपलि
ङ्गा॥ कश्च पुनरसौषकारः सवकारस्यस्या नमुपगच्छति। ततो गुणो हतरो व इति नवति। स च पुनरेष धातुर्वि
भाषित इति त्रिविमित्यस्य नवति अगुणपदसर्वाणि रूपाण्यपि विशान्ति ततः प्रसक्तमुच्यते। शक्नोतीति पुन

१७

२ ति

७३

वास्तोष्यतिः सर्वाणि रूपाणि आवेष्टुमिच्छते ॥ यद्यहं रूपं कामयते तत्तद्देवता भवति ॥ अस्तेपतदैश्वर्यं देवतायाः य
 धदिष्टुमिच्छते तत्तत्करोति ॥ निगमोपि हि न वत्पैश्वर्यं इत्यप्येकः ॥ रूपं रूपं मधवाचो न वीताति विश्वामित्रस्या
 र्षं ॥ पावतिका निचिरूपाणि मधवेन्द्रो न वितुमिच्छति तानि सर्वाण्यतिबन्धेन बोधताति पुनर्पुनर्भवताति
 कथं मायाः ह्येवानिः इदं न वा मादं न वा मात्पेवंतन्वपदिस्वास्वातनुतदाहृत्यानेकविधां विदुर्वाणः त्रिर्यदिवः परि
 मुहूर्त्तमागच्छ ॥ दिवः परिदिवो अधिफलोकान् मुहूर्त्तकालाति यस्मिन् रागादागच्छति स्वैर्मात्रैर्यमानो वास्त
 यमानो वायुगपधत्तमानानां यज्ञेषु ॥ अन्तर्लुपाः अनियतसोमपानकालः ॥ सर्वदा यागो यज्ञश्चेति ॥ कृतावाकृतवा
 न् यज्ञवान् यज्ञेनासावेवमात्मानं विकरोत्येवं च दिवो मुहूर्त्तं त्रिरागच्छति तेनासावचित्प्रजावत्त्वाहं कृतं तित
 त्प्रजावत्त्वाहं ॥ एवं च सुहृद्यदेतदुच्यते ॥ सर्वाणि रूपाण्यप्यविशान्नमावहान्नवास्माकं त्वमिति ॥ वाचस्पतिर्वक्त
 वः ॥ स पुनरेष वाचः पातावापालयितावाप्राणात्मनेन्द्रस्तस्येषा भवति ॥ पुनरेहि वाचस्पति इति ॥ अपगत् प्राण
 मिवात्मानं मन्यमानः पापहृत्पापसंबन्धात् कुतश्चित्कृतनिर्गमः सन् प्राणं भवति ॥ हे प्राण पुनरेहि त्वं मा
 भूति किं पुनरेकाकं निरुच्यते देवेन मनसा सह ॥ सर्वेन्द्रियवत्तिदीपकेन मनसा सह एतच्च हेव सोष्यते हृद
 नस्यान्त्यश्च पतति निरामय नियमनरमय ॥ मय्येवेता तन्मम ॥ मायास्मर्त्त इति ॥ प्राणात्कृत्वा भूतमात्मा
 नपश्यन्तावतीति अपान्नपात्रं न द्राव्याख्यातः ॥ शब्दनिर्वचनः ॥ अजिधेयतस्तमध्यमः ॥ अज्य आदित्यस्त

त

७३